

Emancipatie op een zijspoor?

Tweede nationale rapportage inzake de implementatie
van het VN Vrouwenverdrag

Professor Dr Marianne H. Marchand
Belle van Zuylen Instituut
Universiteit van Amsterdam

Februari 2003

INHOUDSOPGAVE

Inhoudsopgave	I
Lijst met afkortingen	III
Lijst met tabellen en boxen	IV
Samenvatting	V
Dankwoord	XI
1. Inleiding	
1.1. Achtergrond en uitgangspunten	1
1.2. Taakstelling	2
1.3. Methodiek en afbakening	4
1.4. Leeswijzer	6
2. Emancipatiebeleid	
2.1. Tweesporenbeleid	7
2.2. Evaluatie	9
2.2.1. Ijkkpunten gender mainstreaming	10
2.2.2. Conclusies	14
3. Geweld tegen vrouwen (artikel 1)	
3.1. Inleiding	16
3.2. Geweld in de huiselijke sfeer	16
3.3. Seksuele intimidatie	18
3.4. Evaluatie	20
4. Prostitutie en mensenhandel (artikel 6)	
4.1. Inleiding	22
4.2. Prostitutiebeleid	22
4.2.1. Beheersing en regulering van prostitutie	23
4.2.2. Bescherming van de positie van prostituees	25
4.3. Mensenhandel, in het bijzonder vrouwenhandel	26
4.4. Evaluatie	28
5. Vrouwen, openbaar bestuur en besluitvorming (artikelen 7 en 8)	
5.1. Inleiding	31
5.2. Deelname van vrouwen in politieke functies op alle niveaus	31
5.3. De SGP kwestie	33
5.4. Deelname van vrouwen in leidinggevende en besluitvormende posities in de private en publieke sector	34
5.5. Aanwezigheid en functioneren van een “national machinery” voor het ondersteunen van het emancipatiebeleid	36

6. Onderwijs (artikel 10)	
6.1. Inleiding	39
6.2. Vrouwen in management	39
6.3. Overheidsbeleid	42
6.4. Evaluatie	43
7. Vrouwen en gezondheidszorg (artikel 12)	
7.1. Inleiding	45
7.2. Gender mainstreaming	46
7.3. Opheffing Rutgers Stichting	47
7.4. Beleid en gezondheidszorg	47
7.5. Evaluatie	48
8. Arbeid, zorg en inkomen (artikelen 11 en 13)	
8.1. Inleiding	51
8.2. Betaalde zorg	51
8.3. Het combineren van arbeid en zorg	55
8.4. Gelijke beloning/glazen plafond	57
8.5. Belastingstelsel	59
8.6. Evaluatie	60
Conclusies en aanbevelingen	64
Geraadpleegde literatuur	70
Appendix 1 Geraadpleegde deskundigen	

LIJST MET AFKORTINGEN

ACVZ	Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken
AIDS	Acquired Immune Deficiency Syndrome
AOW	Algemene Ouderdomswet
BBL	Basisberoepsgerichte Leerweg
BZ	Ministerie van Buitenlandse Zaken
BWT	Bouw en Woningtoezicht
BZK	Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
CEDAW	Committee on the Elimination of Discrimination Against Women
DCE	Directie Coördinatie Emancipatiebeleid
DSI/VR	Directie Sociale en Institutionele Ontwikkeling
EER	Emancipatie Effectrapportage
EU	Europese Unie
EZ	Ministerie van Economische Zaken
FNV	Federatie Nederlandse Vakbonden
GGD	Gemeentelijke Gezondheidsdienst
HAVO	Hoger Algemeen Vormend Onderwijs
HBO	Hoger Beroepsonderwijs
HIV	Human Immune Virus
ICE	Interdepartementale Commissie Emancipatie
ICT	Informatie- en Communicatietechnologie
KAO	Kinderopvang en buitenschoolse opvang Alleenstaande Ouders
LNV	Ministerie van Landbouw Natuur en Visserij
LWOO	Leerwegondersteunend Onderwijs
NGO	Niet-Goevernementele Organisatie
NOS	Nederlandse Omroep Stichting
NRM	Nationaal Rapporteur Mensenhandel
NWO	Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek
OC&W	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
OS	Ontwikkelingssamenwerking
SG	Secretaris Generaal
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
SOA	Seksueel Overdraagbare Aandoeningen
STV	Stichting Tegen Vrouwenhandel
SZW	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
TECENA	Tijdelijke Expertisecommissie Emancipatie in het Nieuwe Adviesstelsel
TK	Tweede Kamer
UD	Universitair Docent
UHD	Universitair Hoofddocent
UWV	Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen
VBO	Vorbereidend Beroepsonderwijs
VBTB	Van Beleidsbegroting tot Beleidsverantwoording
V&W	Ministerie van Verkeer en Waterstaat
VN	Verenigde Naties
VWO	Vorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs
VWS	Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport
WAO	Wet Arbeidsongeschiktheid
WAZ	Wet Arbeid en Zorg
WBK	Wet Basisvoorziening Kinderopvang

WODC Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie Centrum
ZMV-vrouwen Zwarte, Migranten- en Vluchtelingen- vrouwen

LIJST MET BOXEN EN TABELLEN

2.1	Ijkkpunten voor gendermainstreaming-beleid	10
5.1	Aandeel vrouwen in de politiek en streefcijfers	32
5.2	Het aandeel van vrouwen in het openbaar bestuur, 1998-2000	35
5.3	Het aandeel van vrouwen in de ambtelijke top, 1998-2000	35
6.1	Het aandeel van vrouwen in managementposities voor verschillende onderwijsvormen	40
6.2	Het aandeel van vrouwen in management- en onderwijsposities voor verschillende onderwijsvormen	41
8.1	Netto-arbeidsparticipatie van personen van 15-64 jaar naar positie in het huishouden en leeftijd jongste kind	52
8.2	Netto-arbeidsparticipatie van vrouwen en mannen (15-64 jaar) met partner naar leeftijdsklasse jongste kind en onderwijsniveau	53
8.3	Netto-arbeidsparticipatie van personen van 15-64 jaar naar herkomst-groepering, 1994 en 2001	54
8.4	Beloningsverschillen in het bedrijfsleven en bij de overheid in 2000	58
8.5	Gemiddeld uurloon van vrouwen als percentage van het uurloon van mannen naar beroepsniveau	59

SAMENVATTING

De tweede nationale rapportage inzake het VN Vrouwenverdrag bestaat uit een thematisch en een algemeen gedeelte. Het voorliggende algemene gedeelte heeft een sociaal-wetenschappelijke invalshoek. Het doel van deze rapportage is te evalueren hoe de overheid is omgegaan met de kritiek van de eerste nationale rapportage en het CEDAW landencomentaar. Daarnaast neemt de rapportage de veranderingen in het emancipatiebeleid voor de periode 1998-2002 onder de loep. Door de scheiding tussen het thematische en het algemene gedeelte zal de positie van ZMV-vrouwen hier buiten beschouwing blijven. Verder is deze rapportage bedoeld als een kritische toets van het overheidsbeleid. Als zodanig dient het als basis voor het commentaar en de input van de Tweede Kamer op de vierde internationale rapportage aan het VN Verdragscomité.

De toetsing van het overheidsbeleid zal gebeuren aan de hand van de drie CEDAW-doelstellingen:

- Het realiseren van volledige gelijkheid voor de wet en in het openbaar bestuur;
- De positieverbetering van vrouwen;
- De bestrijding van dominante gender ideologie.

Naast een algemeen overzicht van het emancipatiebeleid, waarin gender mainstreaming aan de orde komt, zal het rapport een zestal thema's nader analyseren, te weten:

- Geweld tegen vrouwen
- prostitutie en mensenhandel
- Vrouwen, openbaar bestuur en besluitvorming
- Onderwijs
- Recht op gezondheidszorg
- Arbeid, zorg en inkomen

Emancipatiebeleid

Onder het kabinet Kok II is het emancipatiebeleid formeel omgezet in een tweesporenbeleid. Dit houdt in dat het eerste spoor (spoor A) zich vooral richt op vernieuwingen en het plaatsen van nieuwe thema's op de politieke agenda. Spoor B is bedoeld om emancipatiedoelstellingen in regulier beleid te verankeren. Dit laatste wordt ook wel gender mainstreaming genoemd. Twee van de belangrijkste initiatieven die onder gender mainstreaming vallen zijn de emancipatie effectrapportages (EER) en de departementale emancipatietaakstellingen. De EER's zijn bedoeld om het reguliere beleid op de emancipatoire kwaliteiten en de eventuele gender-effecten te toetsen. Gender mainstreaming moet aan een aantal voorwaarden of ijkpunten voldoen om een duurzame integratie van emancipatiedoelstellingen in regulier beleid te waarborgen.

Deze ijkpunten zijn:

- probleemeigenaarschap
- structuur en organisatie
- genderdeskundigheid
- integratie-instrumenten
- informatie
- capaciteit en budget (TECENA 200b:18)

Het blijkt dat de manier waarop gender mainstreaming in het reguliere beleid is geïntroduceerd niet aan al deze door TECENA geformuleerde ijkpunten voldoet. Zo is er vaak geen duidelijk verband tussen de departementale taakstellingen en de *Meerjarennota Emancipatie* en het *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie*. Verder zijn er departementale verschillen door onder meer uiteenlopende organisatiestructuren en commitment aan de top. Ook is er variatie tussen departementen wat genderdeskundigheid aangaat en hoeveel formatieplaatsten geoormerkt zijn voor emancipatiebeleid, i.h.b. gender mainstreaming. Daarnaast blijkt men vaak de derde CEDAW doelstelling, het doorbreken van genderstereotype beeldvorming, niet mee te nemen bij de verankering van het emancipatiebeleid. Vandaar is de vraag die gesteld kan worden of er niet zozeer sprake is van verankering van emancipatiebeleid, maar eerder of emancipatie op een zijspoor is beland?

Geweld tegen vrouwen (artikel 1)

Geweld tegen vrouwen is een maatschappelijk verschijnsel dat vele vormen aanneemt. Van de overheid mag verwacht worden dat zij voldoende inspanning levert om niet alleen het verschijnsel terug te dringen middels voorlichtingscampagnes etc., maar het ook een hoge prioriteit te geeft bij opsporing en vervolging. Daarnaast is goede slachtofferhulp een minimum vereiste. In Nederland zien we dat geweld tegen vrouwen zeker aandacht krijgt van de overheid. Toch is de conclusie dat er nog veel ruimte bestaat voor verbetering in beleid. Met name de opheffing van het specialisme jeugd- en zedenzaken bij de politie heeft gevolgen gehad niet alleen voor de manier waarop met het slachtoffer wordt omgegaan, maar ook voor de opsporing en vervolging. Daarnaast is een zeker 'Dutroux-effect' opgetreden, waardoor er meer aandacht is voor kindermishandeling en de exploitatie en pornografie van kinderen. De aandacht voor geweld tegen vrouwen daarentegen is hierdoor enigszins afgenomen. Tegelijkertijd is er niet echt sprake van een structurele en alomvattende (multidisciplinaire) aanpak van het probleem. Wel is recentelijk een aantal interessante initiatieven op het gebied van huiselijk geweld ontwikkeld.

Wat betreft seksuele intimidatie is de Nederlandse overheid nalatig inzake haar verdragsverplichtingen. Er wordt te weinig gedaan om een aantal randvoorwaarden te scheppen die aan de ene kant seksuele intimidatie zouden kunnen terugdringen en verder is er te weinig bescherming voor vrouwen die het slachtoffer zijn van seksuele intimidatie. Er bestaat voor de particuliere sector geen wetgeving die werkgevers verplicht een goede klachtenregeling te creëren en voldoende bescherming te bieden aan vrouwen. Het ontbreken hiervan kan resulteren in een situatie dat een slachtoffers van seksuele intimidatie in de WAO of Ziektewet belanden.

Prostitutie en mensenhandel (artikel 6)

Wat betreft het prostitutiebeleid loopt Nederland zeker uit de pas. Het opheffen van het bordeelverbod moet dan ook bekeken worden vanuit de optiek van het VN Vrouwenverdrag en de vragen die het Verdragscomité hierover gesteld heeft. Tot nu toe lijkt de bezorgdheid die het Verdragscomité ten toon heeft gespreid niet helemaal terecht. Het grootste probleem dat naar voren is gekomen is het gebrek aan regelgeving, m.n. rond de vraag of prostituees als zelfstandigen of als werknemers moeten worden gezien. Terwijl er vanuit de sector zelf om meer duidelijkheid op dit punt wordt gevraagd, zijn er ook geluiden dat men de controle op hygiëne en arbeidsomstandigheden te ingrijpend vindt.

De effecten van het bordeelverbod op andere vormen van prostitutie is voornamelijk onduidelijk. Diverse hulpverleningsinstanties geven aan dat ze tot nu toe geen grote verschuivingen hebben waargenomen. Zo is ook het effect op mensenhandel onduidelijk. Wel valt er een spanningsveld te constateren tussen het beleid t.a.v. Nederlandse en EU raamprostituees, voor wie nu prostitutie als een reguliere vorm van arbeid wordt gezien en het beleid t.a.v. prostituees die van buiten de EU komen. Voor deze laatste groep is het onmogelijk om een werkvergunning te krijgen, terwijl dit onder bepaalde omstandigheden wel mogelijk is voor andere beroepsgroepen. Juist deze discrepantie in de wetgeving leidt tot een verzwakte positie voor niet-EU prostituees omdat ze gedwongen worden de illegaliteit in te gaan.

Vrouwen, openbaar bestuur en besluitvorming (artikelen 7 en 8)

In het hoofdstuk over vrouwen, openbaar bestuur en besluitvorming worden verschillende thema's behandeld, te weten

- deelname van vrouwen in politieke functies op alle niveaus;
- de SGP-kwestie;
- deelname van vrouwen in leidinggevende en besluitvormende posities in de particuliere en publieke sector;
- aanwezigheid en functioneren van een "national machinery" voor het ondersteunen van het emancipatiebeleid.

Wat betreft het eerste punt valt te constateren dat er nog steeds een grote kloof bestaat tussen het huidige aandeel van vrouwen in de politiek en de streefcijfers die door de overheid genoemd worden. Voor vele politieke functies is het streefcijfer voor 2004 40%. Dit wordt bij lange na niet gehaald. Voorts gaven de mei 2002 verkiezingen een duidelijke kentering te zien ten nadele van de participatie van vrouwen.

De SGP kwestie is tot op heden niet opgelost. De reactie van het kabinet Kok II op de kritiek vanuit het Verdragscomité is bij velen niet in goede aarde gevallen. Er wordt zelfs beargumenteerd dat de Nederlandse staat door het naast zich neerleggen van de conclusie van CEDAW de internationale rechtsorde ondermijnt. Voorts zijn vrouwenorganisaties serieus aan het overwegen om gebruik te maken van het

individueel klachtrecht om de SGP-kwestie op die manier weer onder de aandacht te brengen bij CEDAW.

Het aandeel van vrouwen in leidinggevende posities ligt nog steeds relatief laag. Er is echter wel sprake van enige variatie tussen de verschillende sectoren. Zo is het aandeel vrouwen in management posities in de non-profit sector hoger dan in het bedrijfsleven of de ambtelijke top. De overheid heeft een aantal initiatieven ondernomen om te stimuleren dat het glazen plafond wordt doorbroken. Toch blijkt dat zij zelf niet altijd het beste voorbeeld geeft: bij een aantal departementen is men wel bereid kwantitatieve streefcijfers te hanteren en bij andere niet. Verder zijn er ministeries die het verhogen van het aandeel vrouwen in de ambtelijke top niet in hun emancipatietaakstellingen hebben opgenomen. Daarnaast is de subsidie voor Opportunity in Bedrijf, dat zich bezig houdt met het doorbreken van het glazen plafond in het bedrijfsleven, stopgezet.

Voor een goed gendermainstreaming-beleid is het noodzakelijk dat er een “national machinery” of emancipatie-ondersteuningsstructuur van maatschappelijke organisaties bestaat. De tekenen op dit gebied zijn niet bijzonder positief. Door de projectmatige financiering van het merendeel van de maatschappelijke organisaties gaat veel tijd en energie verloren aan fondsenwerving. Een ander nadeel is dat de prioriteiten door subsidiegevers worden vastgesteld. Onder de omstandigheden blijkt een belangrijk element voor de verankering van emancipatiebeleid te ontbreken. Voorts is het vaak moeilijk voor organisaties om met nieuwe ideeën en initiatieven te komen.

Onderwijs (artikel 10)

In Nederland is er bijna geen verschil meer tussen het onderwijsniveau van meisjes en jongens. In sommige gevallen doen meisjes het zelfs beter op school. Toch bestaat er nog steeds een groot verschil in het vakkenpakket dat wordt gekozen door meisjes en dat van jongens. De laatsten kiezen veel vaker exacte vakken. De overheidscampagnes om meer meisjes exact te laten kiezen hebben weinig succes gehad, dit in tegenstelling tot de situatie in een aantal omringende landen.

Wat betreft het emancipatiebeleid van het ministerie van OC&W is het niet duidelijk hoe de emancipatienota *Een Kristal van Kansen* en de departementale emancipatietaakstellingen op elkaar aansluiten. Er bestaat tevens een discrepantie tussen de beleidsvoornemens en de concrete uitvoering van deze voornemens. Zo geeft het ministerie van OC&W aan dat het gebruik wil maken van het instrument van EER bij majeure beleidsbeslissingen. Toch is dit niet gedaan bij de invoering van het studiehuis in het voortgezet onderwijs.

Daarnaast is de Wet inzake de evenredige vertegenwoordiging van vrouwen in leidinggevende functies in het onderwijs aangenomen. Het is echter onduidelijk welke concrete maatregelen het ministerie heeft getroffen om de wet uit te voeren. Dit geldt voor alle onderwijsvormen, maar in het bijzonder voor het wetenschappelijk onderwijs. Zoals het Verdragscomité aangeeft, steekt de situatie bij universitaire instellingen zeer ongunstig af bij omringende landen. Het aandeel vrouwelijke universitaire hoofddocenten (UHD's) en hoogleraren blijft internationaal gezien ver achter.

De overheid heeft een duidelijke inspanning geleverd om het probleem van seksuele intimidatie op scholen aan te pakken. Toch is er ruimte voor verbetering mogelijk. Ten eerste bestaat er geen verplichting dat scholen een onafhankelijke vertrouwenspersoon aanstellen. Voorts is de bestaande klachtenregeling niet toegespitst op de situatie in het onderwijs en dit is in strijd met het VN Vrouwenverdrag.

Vrouwen en Gezondheidszorg (artikel 12)

Het VN Vrouwenverdrag wijdt artikel 12 aan het recht van vrouwen op gezondheid(szorg). Volgens dit artikel moet de overheid passende maatregelen nemen om discriminatie van vrouwen op het gebied van gezondheid(szorg) tegen te gaan. Er bestaat een verschil tussen het recht op gezondheid en gezondheidszorg, waarbij het eerste een ruimer begrip omvat. In de internationale literatuur wordt vaker het begrip recht op gezondheid gebruikt. In dit hoofdstuk komen een drietal thema's aan de orde: gender mainstreaming; opheffen Rutgers Stichting; en het algemeen beleid op het gebied van gezondheid.

In de emancipatietaakstellingen van het ministerie van VWS worden twee doelstellingen genoemd: het verbeteren van de positie van vrouwen in de gezondheidszorg en het aanpakken van deeltijdopleidingen en -werken bij medisch specialisten. Het probleem van de maatregelen die VWS heeft getroffen om deze taakstellingen te verwezenlijken is de projectmatige aanpak, waarbij het niet zeker is dat de maatregelen breed zullen worden ingevoerd indien ze positief worden beoordeeld. Tevens is het onduidelijk wat de concrete resultaten zijn van de maatregelen. Het bevorderen van deeltijdwerken lijkt het probleem van gendersegregatie (tussen voltijds en deeltijdwerken) en minder goede carrière-perspectieven niet op te heffen.

Bij de stopzetting van de subsidie voor de Rutgers Stichting lijkt te gemakkelijk te zijn aangenomen dat de Nederlandse bevolking, i.h.b. jonge vrouwen, goed geïnformeerd zijn op het gebied van seksualiteit en reproductieve gezondheid. Toch blijkt dat elke generatie opnieuw voorgelicht moet worden over deze thema's. De recente stijging in tienerzwangerschappen (ook bij autochtone meisjes) en schrikbarende groei in SOA-gevallen onderstreept de noodzaak voor een permanente en betrouwbare voorlichting. Aangezien het om uiteenlopende doelgroepen gaat is het ook van belang dat er van verschillende voorlichtingsvormen gebruik gemaakt wordt. Hierbij zouden de Rutgershuizen een belangrijke rol kunnen vervullen.

In de jaren negentig is de gezondheidszorg aan veranderingen onderhevig geweest. Er is daarbij van overheidswege vooral getracht de stijging van de uitgaven zoveel mogelijk te beperken. De gevolgen van het verhogen van de eigen bijdragen, veranderingen in het ziekenfondspakket, de wachtlijsten voor behandelingen en soortgelijke maatregelen zijn nooit op hun gender-effecten bekeken. Toch lijkt het niet onwaarschijnlijk dat vrouwen hier meer nadelen van ondervinden dan mannen. Als zodanig zouden dergelijke maatregelen dan ook in strijd zijn met het VN Vrouwenverdrag.

Arbeid, zorg en inkomen (artikelen 11 en 13)

Economische zelfstandigheid en de herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid zijn twee van de belangrijkste doelstellingen van het Nederlands emancipatiebeleid. Uitgedrukt in cijfers streeft de overheid naar een 65% arbeidsparticipatie van vrouwen, een zorgparticipatie van mannen van 40% en een economische zelfstandigheid voor 60% vrouwen in 2010. Om dit te verwezenlijken is sinds kabinet Kok I ingezet op het zogenaamde combinatiescenario.

Internationaal gezien steekt Nederland niet echt positief af bij de omliggende landen: het bevindt zich in de achterhoede wat betreft de arbeidsparticipatie van vrouwen (grootste aandeel deeltijdbanen), hun inkomenspositie, en de combinatie arbeid en zorg, vooral waar het gaat om niet-schoolgaande kinderen. De maatregelen die zijn getroffen, zoals de Wet arbeid en zorg (WAZ) en de Wet basisvoorziening kinderopvang (WBK), moeten tegen deze achtergrond worden gezien. Dan blijkt dat de verlofregelingen die nu gebundeld zijn in de WAZ niet bijzonder gunstig afsteken bij de regelingen in de ons omringende landen. Ook zijn er nog steeds problemen rond de kinderopvang. Het recente besluit om de invoering van nieuwe WBK nog een jaar uit te stellen dient zeker niet ter facilitering van het combinatiescenario.

Een indirecte manier om het combinatiescenario te verwezenlijken is via het belastingstelsel. Een positief beleidsinitiatief is de toepassing van een EER op vier beleidsvarianten gebaseerd op het nieuwe belastingstelsel. Hieruit blijkt dat inkomensafhankelijke kortingen de arbeidsparticipatie van vrouwen negatief beïnvloeden. De invoering van aan zorg gerelateerde heffingskortingen zouden juist een positieve invloed hebben.

Ook het project Dagindeling kan een positieve invloed hebben op de verwezenlijking van het combinatiescenario. Innovatieve ideeën om tot een betere tijds- en ruimte-indeling te komen kunnen leiden tot een betere verdeling en het op elkaar aansluiten van arbeid en zorgtaken.

Tot op heden bestaat er nog steeds beloningsongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Dit is in strijd met het VN Vrouwenverdrag. Vanuit het Verdrag wordt de Nederlandse overheid een inspanningsverplichting opgelegd en het nemen van maatregelen die tot concrete resultaten leiden. Ook op dit gebied heeft de overheid gekozen voor een stimuleringsbeleid. Gegeven de trage en ongelijkmatige terugdringing van het beloningsverschil is het de vraag of de overheid niet in gebreke blijft. Verder baseert de overheid zich op gegevens van de Arbeidsinspectie voor een overzicht van beloningsverschillen. Het probleem met de gecorrigeerde cijfers is dat de achtergrondkenmerken waarvoor gecorrigeerd wordt indirecte vormen van discriminatie kunnen reflecteren. Het gaat hierbij met name om de achtergrondkenmerken functiesoort en etniciteit. De mogelijkheid van "verstopte" discriminatie wordt door het ministerie van SZW erkend.

DANKWOORD

Deze rapportage is onder grote tijdsdruk tot stand gekomen. Dit was niet mogelijk geweest zonder de bijzondere steun van een aantal mensen. Allereerst wil ik diegenen die hun tijd en energie hebben gegeven om mee te doen aan de consultaties hartelijk danken. Verder gaat mijn speciale dank uit naar Professor Dr. Frances Gouda en Drs. Astrit Blommestijn van het Belle van Zuylen Instituut, Boukje Berents en in het bijzonder Drs. Tobias Dörfler. Ik heb met bijzonder veel plezier aan deze rapportage gewerkt en dat is voor een groot deel te danken aan de steun die ik van deze personen heb mogen ontvangen.

Inleiding

1.1 Achtergrond en uitgangspunten

In 1991 vond de ratificatie van het Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen plaats. De ratificatie kwam tot stand door de aanvaarding van de goedkeuringswet (Staatsblad 1991, 355) door de Eerste en Tweede Kamer. In 2002 is tevens het Facultatief Protocol, dat in een individueel klachtrecht voor vrouwen voorziet, geratificeerd (SZW 2002, 3 juli, 02/067).

Volgens de goedkeuringswet van 1991 is de regering verplicht om eens in de vier jaar een verslag over de uitvoering van het VN Vrouwenverdrag naar de Staten-Generaal te sturen. Deze zgn. 'nationale rapportage' zou het parlement een handvat moeten bieden om de vierjaarlijkse internationale rapportage aan het Verdragscomité (Committee on the Elimination of Discrimination Against Women - CEDAW) te kunnen beïnvloeden. De eerste nationale rapportage is voorbereid door de Rapportagecommissie Internationaal Verdrag tegen Discriminatie van Vrouwen, ook wel de commissie Groenman genoemd, en is verschenen in 1997 (Groenman e.a. 1997). De tweede nationale rapportage had eigenlijk moeten verschijnen voor de derde internationale CEDAW rapportage in 2000 maar dat is niet gebeurd.

Voor de tweede nationale rapportage heeft het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) gekozen voor een algemeen en thematisch deel. De thematische rapportage gaat over de positie van vreemdelingenvrouwen in het Nederlandse vreemdelingenrecht en vreemdelingenbeleid en is geschreven door de Adviescommissie voor vreemdelingenzaken (ACVZ 2002). De voorliggende algemene rapportage heeft als insteek te inventariseren en beoordelen hoe de overheid is omgegaan met de kritiekpunten op de eerste nationale rapportage en de derde internationale CEDAW rapportage. Daarnaast wordt gekeken naar algemene veranderingen die het emancipatiebeleid hebben beïnvloed in de periode 1998-2002. Daarbij wordt onder meer gedacht aan gender mainstreaming.

Een kanttekening die gemaakt moet worden bij deze rapportage is dat dit onderzoek een sociaal-wetenschappelijke invalshoek heeft in tegenstelling tot de eerste nationale rapportage die van meer juridische aard is. Voorts is de positie van ZMV-vrouwen buiten beschouwing gebleven aangezien deze (gedeeltelijk) in de thematische rapportage aan de orde wordt gesteld. Verder moet worden onderstreept dat het hier om een rapportage gaat die het Nederlandse overheidsbeleid kritisch toetst aan het VN Vrouwenverdrag.

Kort samengevat gaat het om de volgende uitgangspunten:

- focus op reeds gesignaleerde probleemgebieden en knelpunten; m.n. de vraag welke vooruitgang is geboekt
- steunend op voorgaande rapporten, in het bijzonder de eerste nationale rapportage en de derde internationale rapportage
- rapportage niet zozeer juridisch, maar meer sociaal-wetenschappelijk van aard
- positie van ZMV-vrouwen blijft buiten beschouwing aangezien deze in het thematische deel aan de orde komt
- het betreft een rapportage die het overheidsbeleid kritisch toetst

1.2 Taakstelling

De bevindingen van de eerste nationale rapportage en de door CEDAW geformuleerde kritiekpunten op de derde internationale rapportage vormen het beginpunt voor deze algemene rapportage. In het bijzonder zal aan de orde komen hoe de Nederlandse overheid heeft ingespeeld op de vooral forse kritiek van CEDAW-zijde.

In haar rapport doet de commissie Groenman 65 aanbevelingen. Het zou niet realistisch zijn te verwachten dat alle aanbevelingen zijn omgezet in beleid of op andere wijze ten uitvoer gebracht. Toch mag men verwachten dat een aantal belangrijke aanbevelingen is overgenomen. Interessant is dan ook om na te gaan welke aanbevelingen door de toenmalig verantwoordelijk bewindspersoon, Minister Ad Melkert, zijn overgenomen en wat er sindsdien hiermee is gebeurd.

In zijn reactie op het Rapport Groenman is het kabinet Kok II uitvoerig ingegaan op de aanbevelingen (TK1997-1998, 25 893, nr. 2). Voor het merendeel heeft het kabinet de conclusies en algemene aanbevelingen onderschreven met uitzondering van twee belangrijke kwesties, de opheffing van de Emancipatieraad en het verbod van de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) op het lidmaatschap van vrouwen. Deze kwesties zullen elders in deze rapportage nog aan de orde komen.

Naar aanleiding van de tweede en derde internationale rapportage van Nederland heeft het Verdragscomité in 2001 zijn landenrapport doen verschijnen (CEDAW 2001a). In zijn kritiek heeft CEDAW tevens gebruik gemaakt van de schaduwrapportage van Nederlandse niet-gouvernementele organisaties (Holtmaat 2000). In het landenrapport (CEDAW 2001a) heeft het Verdragscomité tien probleemgebieden gesignaleerd, te weten:

- de verhouding tussen zorg en arbeid;
- discriminatie van ZMV-vrouwen;
- opheffing bordeelverbod;
- vrouwenhandel;

- gender segregatie van de arbeidsmarkt en de concentratie van vrouwen in deeltijdbanen;
- marginalisering van oudere vrouwen in ziektekosten- en pensioenregelingen;
- het lage percentage vrouwen in hogere posities, m.n. in academia/bij universiteiten, en de geringe participatie van vrouwen in de politiek en het openbaar bestuur;
- de vertegenwoordiging in het parlement van een politieke partij, de SGP, die vrouwen van lidmaatschap uitsluit;
- te weinig of geen informatie over HIV/AIDS en tabaks- en alcoholverslaving bij vrouwen;
- het naamrecht.

In zijn "Concluding Comments" onderstreept CEDAW onder meer dat de vertegenwoordiging van de SGP in het parlement een schending van artikel 7c van het VN Vrouwenverdrag inhoudt. De conclusie van CEDAW moet zeer serieus worden genomen aangezien het zelden voorkomt dat CEDAW bij een Europese staat vaststelt dat deze een verdragsartikel op directe wijze schendt.

Voor deze rapportage zal dus geïnventariseerd worden hoe de Nederlandse overheid heeft gereageerd op de aanbevelingen van de commissie Groenman en de CEDAW conclusies. In het bijzonder zal worden gekeken of de overheid beleid en wetgeving heeft aangepast om een betere uitvoering van het VN Vrouwenverdrag te bewerkstelligen. Voor de toetsing van het overheidsbeleid zullen de drie CEDAW-doelstellingen als leidraad worden genomen:

- het realiseren van volledige gelijkheid voor de wet en in het openbaar bestuur;
- de positieverbetering van vrouwen;
- de bestrijding van dominante gender ideologie.

Deze drie doelstellingen zijn door opeenvolgende kabinetten onderschreven en met het ratificeren van het Verdrag nogmaals bevestigd als belangrijke doelstellingen van het Nederlandse emancipatiebeleid.

Het rapport zal bestaan uit een algemeen overzicht waarin m.n. gender mainstreaming aan de orde zal komen en de vraag hoe succesrijk dan wel effectief is gender mainstreaming en wat zijn de knelpunten? Daarnaast zal aandacht besteed worden aan een aantal specifieke beleidsterreinen en thema's.

1. Geweld tegen vrouwen. Welke maatregelen zijn genomen om op dit punt effectief beleid te voeren?
2. Prostitutie en mensenhandel. Mensenhandel is een thema wat zeker speciale aandacht behoeft aangezien er een toename valt waar te nemen. Welk beleid is geïnitieerd, hoe effectief is dit beleid en hoe wordt omgegaan met vrouwen die het slachtoffer zijn van vrouwenhandel en is dit beleid evt. gestoeld op gender-stereotype beeldvorming? Hierbij zal gebruik worden gemaakt van het rapport van de Nationaal Rapporteur Mensenhandel uit mei 2002.

3. Vrouwen, openbaar bestuur en besluitvorming. Het gaat hier om de SGP-kwestie en de recente ontwikkelingen—welke effecten heeft de politieke verschuiving van mei 2002 gehad op de positie van vrouwen? Welke maatregelen zijn genomen om het aandeel vrouwen in het openbaar bestuur en besluitvorming te verhogen?
4. Onderwijs, in het bijzonder wetenschappelijk onderwijs. Van de zijde van de VN was er kritiek op de positie van vrouwen in het hoger, in het bijzonder universitair, onderwijs. Welke concrete maatregelen zijn genomen en wat zijn de effecten?
5. Vrouwen en recht op gezondheidszorg. De laatste jaren hebben er veel veranderingen plaatsgevonden op het gebied van de gezondheidszorg, m.n. de wachtlijstenproblematiek en de situatie in verpleegtehuizen hebben de aandacht getrokken. Een thema wat onderbelicht is gebleven in deze discussies zijn de gender-effecten van deze ontwikkelingen.
6. Arbeid, zorg en inkomen. Hoe worden de gesignaleerde problemen aangepakt en wat zijn de effecten van bezuinigingsmaatregelen?

Kort samengevat:

- Dit algemene gedeelte van de tweede nationale rapportage inzake het VN Vrouwenverdrag richt zich vooral op de vraag hoe de Nederlandse regering is omgegaan met de aanbevelingen van het Rapport Groenman en de kritiek van VN-zijde op de tweede en derde internationale rapportage
- Het rapport bestaat uit een algemeen inleidend gedeelte, waarin de kwestie van gender mainstreaming aan de orde zal komen, en een meer thematisch gericht gedeelte, waarin de hoofdpunten van het VN Vrouwenverdrag aan de orde zullen komen

1.3 Methodiek en afbakening

De manier waarop deze rapportage tot stand is gekomen houdt in dat er sprake is van een aantal beperkingen.¹ De rapportage richt zich in het bijzonder op veranderingen in beleid en de reacties van het kabinet Kok II op de kritiek vanuit het CEDAW-comité en de aanbevelingen van het Rapport Groenman. In overleg met de opdrachtgever is voorts als methodiek gekozen om eerst informatie te verzamelen bij de departementen. Met name is verzocht aan te geven hoe de gesignaleerde probleemgebieden en knelpunten zijn of zullen worden aangepakt en wat de effectiviteit van wetsvoorstellen en beleidsplannen is. De aandacht ligt vooral op de

¹ De opdracht voor deze rapportage werd pas in oktober 2002 verleend met als inleverdatum februari 2003. Ter vergelijking, het Rapport Groenman heeft 2 jaar in beslag genomen. Daarnaast is deze rapportage met beduidend minder menskracht tot stand gekomen.

periode sinds het tot stand komen van het Rapport Groenman en valt samen met de regeerperiode van kabinet Kok II en dat van kabinet Balkenende I (1998-2002).

Naar aanleiding van de ministeriële rapportages is gevraagd aan NGO's en deskundigen hierop te reageren. Deze reacties hebben ofwel schriftelijk plaatsgevonden, ofwel tijdens een viertal consultatiemiddagen. Daarnaast is een aantal mensen telefonisch benaderd.² Tevens is gebruik gemaakt van secundaire literatuur.

In het kader van de informatieverzameling voor deze rapportage heeft zich een aantal onverwachte problemen voorgedaan. Ten eerste was het voor vele departementen moeilijk om binnen een relatief korte tijd de gevraagde informatie aan te leveren. Het resultaat is dat in vele gevallen de informatie te laat en/of zeer summier is aangeleverd. Daarnaast was niet bij alle departementen bekend dat een nationale rapportage over het VN Vrouwenverdrag zou plaatsvinden en in twee gevallen hadden ambtenaren, verantwoordelijk voor het emancipatiebeleid, nog nooit gehoord van het VN Vrouwenverdrag en de rapportageplicht in dat kader.³ In het geval van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) heeft men zelfs na herhaaldelijk aandringen geweigerd om mee te werken aan deze rapportage.

Naar aanleiding van deze problemen is een aantal kanttekeningen op zijn plaats. Ten eerste moge het duidelijk zijn dat door bovengenoemde problemen deze rapportage, waarvoor al een bijzonder korte periode was gereserveerd, onder extreme tijdsdruk tot stand is komen. Voorts heeft de weigering van BZK onder meer tot gevolg dat over een aantal thema's niet gerapporteerd zal kunnen worden. De weigering als zodanig heeft ook een aantal interessante vragen opgeworpen:

- Mag een ministerie weigeren om mee te werken aan deze rapportage gegeven de wettelijke rapportageplicht naar de Tweede Kamer toe?
- Wie is de uiteindelijk verantwoordelijke in deze kwestie: de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid of van BZK?
- Wat zijn de eventuele sancties die staan op het niet meewerken aan de rapportage?

In de aanbevelingen zal verder worden ingegaan op vraag hoe de omstandigheden waaronder de volgende nationale rapportages tot stand komen verbeterd kunnen worden. Ten aanzien van departementale weigering om mee te werken wordt aanbevolen dat er in het vervolg sancties zullen worden toegepast indien zulks weer mocht gebeuren, zeker daar het gaat om een wettelijk verplichte rapportage aan de Staten-Generaal.

Een laatste kanttekening betreft de relatie tussen deze algemene en de thematische rapportage. In zijn interpretatie van de opdracht heeft het ACVZ, gegeven zijn expertise, de rapportage toegespitst op "onderwerpen met een expliciet

² Voor een lijst van mensen die hun medewerking hebben verleend zie Appendix 1

³ Een beleidsmedewerker van OC&W beweerde zelfs dat de Derde Internationale Rapportage van Nederland aan de VN niet bestond.

vreemdelingrechtelijk karakter” (ACVZ 2002: 8). Voor dit rapport is, conform de opdracht, de positie van ZMV-vrouwen uitdrukkelijk buiten beschouwing gebleven. Dit betekent dat het integratie- en nieuwkomersbeleid t.a.v. ZMV-vrouwen in geen van beide rapportages aan de orde komt, hetgeen als een gemis kan worden aangemerkt.

1.4 Leeswijzer

Het tweede hoofdstuk geeft een overzicht van het emancipatiebeleid zoals dat sinds kabinet Kok I tot stand is gekomen. Daarbij zal worden ingegaan op het tweesporenbeleid en gender mainstreaming. In de daaropvolgende hoofdstukken komen eerder genoemde specifieke beleidsterreinen en thema's aan de orde. In hoofdstuk drie wordt geweld tegen vrouwen (artikel 1) behandeld. In het vierde hoofdstuk staan de thema's prostitutie en mensenhandel (artikel 6) centraal. Hoofdstuk vijf richt zich op de rol en positie van vrouwen in het openbaar bestuur en besluitvorming (artikelen 7 en 8). Onderwijs is het onderwerp van het daaropvolgende hoofdstuk (artikel 10). En in de laatste twee hoofdstukken komen respectievelijk het recht van vrouwen op gezondheid (artikel 12) en arbeid, zorg en inkomen (artikelen 11 en 13) aan de orde.

2. Emancipatiebeleid⁴

2.1 Tweesporenbeleid

Voor de periode, die in deze rapportage wordt behandeld, heeft zich een aantal belangrijke veranderingen in het beleid voorgedaan. Met de komst van het kabinet Kok II in 1998 is een tweesporenbeleid geïnitieerd. Dit beleid bestaat aan de ene kant uit een verder ontwikkelen en uitvoeren van emancipatiebeleid, onder de verantwoordelijkheid van de Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en aan de andere kant uit 'gender mainstreaming'. Dit laatste heeft als doel een emancipatieperspectief op alle beleidsterreinen te introduceren (DCE 2000).

In de Meerjarennota Emancipatiebeleid *Van vrouwenstrijd naar vanzelfsprekendheid* (maart 2000) worden de hoofdlijnen van het emancipatiebeleid op de middellange termijn geformuleerd. Volgens het kabinet bestaan er nu formele gelijke rechten tussen mannen en vrouwen, maar schort het in de praktijk aan gelijkheid in kansen. Daarnaast bestaat het gevaar dat bepaalde kansarme groepen vrouwen en mannen de emancipatie-boot zullen missen. Om onder deze omstandigheden een "versnelling en verbreding van het emancipatieproces" te bewerkstelligen is het, volgens het kabinet noodzakelijk, een aantal institutionele en sociaal-economische barrières af te breken (SZW 2000c). Als voorbeelden van deze barrières noemt het *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie* (2000b: 5) :

- Sociale voorzieningen die gebaseerd zijn op het alleenverdienerschap, en waarbij dit indirect ondersteund wordt
- De discrepantie tussen het loopbaan- en personeelsbeleid van vele organisaties en de wens van werknemers om een balans te hebben tussen werk en privé
- De gedateerde "masculiene organisatiecultuur van veel bedrijven"

Volgens het kabinet is het dan ook het uiteindelijke doel van het emancipatiebeleid aan het begin van het derde millennium om "het scheppen van voorwaarden voor een pluriforme maatschappij waarin ieder ongeacht sekse, in wisselwerking met andere maatschappelijke ordeningsprincipes, zoals etniciteit, leeftijd, burgerlijke staat, validiteit en seksuele voorkeur, de mogelijkheid heeft een zelfstandig bestaan te verwerven en waarin vrouwen en mannen gelijke rechten, kansen, vrijheden en (sociale) verantwoordelijkheden kunnen realiseren" (SZW 2000b).

Hoe hoopt het kabinet deze doelstelling te verwezenlijken? Zoals boven aangegeven, beoogt zij dit via het tweesporenbeleid te doen. Het overkoepelende emancipatiebeleid, spoor A, is gericht op vernieuwing en het plaatsen van nieuwe thema's op de politieke agenda. De instrumenten die hiervoor worden aangedragen zijn de emancipatie effectrapportage (EER), de emancipatiemonitor, (verdiepend)

⁴ Voor een korte beschrijving van het Emancipatiebeleid sinds 1997 is vooral gebruikgemaakt van: *Beleidsbrief Emancipatiebeleid 2002*, *Beleidsbrief Emancipatie en Familiezaken 2003*, *Eindrapportage Actieplan Emancipatietaakstellingen Departementen 2001-2002*, *Gender mainstreaming: een strategie voor kwaliteitsverbetering*, *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie 2000*, *Meerjarennota Emancipatiebeleid Van vrouwenstrijd naar vanzelfsprekendheid*, *Third Report of the Netherlands to the UN*.

onderzoek - b.v. in de vorm van internationaal vergelijkend onderzoek naar ongezien onderscheid in de organisatie van betaalde arbeid en onbetaalde zorg, en een beter communicatiebeleid om gender-stereotype beeldvorming tegen te gaan. Een kanttekening die hierbij moet worden gemaakt is dat in het *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie* (2000b) de EER nog als instrument voor spoor A wordt aangevoerd, terwijl in latere stukken deze naar spoor B is verhuisd (zie bv. *Emancipatiebeleid 2002--TK 28 009*, nr 1).

Spoor B houdt in het verankeren van emancipatiedoelstellingen in regulier beleid, ook wel gender mainstreaming genoemd. Het doel van gender mainstreaming is om het perspectief van gender-gelijkheid vanaf het begin, d.w.z. bij het maken van beleid, in te bouwen. Ook al is gender mainstreaming niet nieuw het heeft een nieuwe impuls gekregen doordat het als doelstelling is opgenomen in het Platform voor Actie tijdens de Wereldvrouwenconferentie te Beijing (1995). Sindsdien heeft gender mainstreaming meer aandacht gekregen bij het kabinet. Voor deze hernieuwde belangstelling wordt niet alleen het Beijing Platform voor Actie aangevoerd maar ook het argument dat emancipatie eind twintigste en begin 21ste eeuw op een andere manier moet worden aangepakt. Kortom, bij het aantreden van kabinet Kok II wordt gender mainstreaming als een zeer belangrijk onderdeel van het emancipatiebeleid aangemerkt.

Twee belangrijke initiatieven op het gebied van gender mainstreaming zijn de Emancipatie Effect Rapportage(s) (EER's) en het *Actieplan Emancipatietaakstellingen Departementen 1999-2002* (TK 26 206, nr. 11). Met de EER's wordt beoogd een inzicht te krijgen in de differentiële effecten van beleid voor mannen en vrouwen. Het gebruik van dit instrument heeft als voordeel dat het in een vroeg stadium aangeeft hoe nieuw beleid, als ongewenst neveneffect, tot indirecte discriminatie van vrouwen zou kunnen leiden.

De idee achter het *Actieplan Emancipatietaakstellingen Departementen 1999-2000* is om per departement drie concrete emancipatiedoelen te formuleren die binnen de regeerperiode van het kabinet kunnen worden voltooid. Zo wordt aan de ene kant gender mainstreaming per departement geconcretiseerd en aan de andere kant elk departement de keuze gelaten welke prioriteiten te stellen.

Naast deze twee instrumenten is er ook nog een aantal andere initiatieven ontplooid ter bevordering en ondersteuning van gender mainstreaming. Dit zijn:

- Onderzoek naar de toepassing van gender mainstreaming bij mede-overheden en particuliere organisaties;
- Aangaan van strategische allianties met maatschappelijke organisaties;
- Opzetten van een (inter)departementale strategie en structuur voor gender mainstreaming;
- Inzichtelijk maken van departementale geldstromen voor emancipatie via een analyse van begrotingsposten (*Emancipatiebeleid 2002--TK 28 009*, nr 1: p. 6)

Later in dit rapport zal nog worden ingegaan op een aantal van de specifieke onderdelen van het tweesporenbeleid van het kabinet. In dit hoofdstuk zullen alleen

de uitgangspunten van het emancipatiebeleid, en in het bijzonder gender mainstreaming, onder de loep worden genomen.

Alhoewel deze rapportage voor het merendeel de regeerperiode van het kabinet Kok II beslaat, moet er toch ook worden stilgestaan bij de implicaties voor het emancipatiebeleid van de politieke omslag in mei 2002. In november 2002 heeft staatssecretaris Phoa het emancipatiebeleid van kabinet Balkenende I gepresenteerd. De omslag wordt gestalte gegeven door de samenvoeging van emancipatie- en familiezaken. De formele samenvoeging wordt gereflecteerd in het nieuwe beleid dat op bepaalde punten wezenlijk afwijkt van het tot dan toe gevoerde beleid. Aangezien het kabinet Balkenende I van korte duur is geweest zal hier niet diepgaand op het beleid worden ingegaan, maar alleen een aantal hoofdpunten worden signaleerd.

De *Beleidsbrief Emancipatie- en Familiezaken 2003* geeft als centrale doelstellingen de (individuele) keuzevrijheid van mannen en vrouwen en de afstemming van zorg, werk en leren. Dit laatste wordt vertaald in het motto "betere balans tussen werk en thuis". Bij deze doelstelling staat de familie centraal. In de beleidsbrief wordt echter niet geheel duidelijk gemaakt wat onder familie wordt verstaan. Toch lijkt de traditionele samenlevingsvorm van ouders met kinderen het uitgangspunt te zijn. Aangezien vele burgers niet meer op deze manier hun leven inrichten lijkt dit een te beperkt uitgangspunt dat voorbijgaat aan de diversiteit in samenlevingsvormen.

De *Beleidsbrief Emancipatie- en Familiezaken 2003* doet weinig concrete voorstellen voor het emancipatiebeleid in het komende jaar. De uitvoering van het kabinetsbeleid op gebied van gender mainstreaming wordt gecontinueerd en verder wordt aandacht besteed aan het project Dagindeling. Wel introduceert de Beleidsbrief een nieuw (emancipatie)thema: veiligheid. Tot slot geeft de staatssecretaris aan een aantal subsidies aan vrouwenorganisaties en gender expertise centra nader te willen bekijken of stop te zetten.

2.2 Evaluatie

Uit internationale literatuur blijkt dat gender mainstreaming aan een aantal randvoorwaarden moet voldoen wil het de gewenste effecten sorteren. Volgens TECENA (Tijdelijke Expertisecommissie Emancipatie in het Nieuwe Adviesstelsel) zijn er drie elementen cruciaal om een verankering van emancipatiebeleid in regulier beleid te bewerkstelligen:

- het fundamentele niveau van de emancipatiedoelstellingen moet in de beleidsproducten tot uitdrukking komen;
- de integratie moet zichtbaar en controleerbaar zijn, niet verworden tot een verdwyntruc
- er moet een effectieve departementale organisatie zijn van het integratieproces (TECENA 2000b: 9-10).

Naast deze drie fundamentele elementen voor het verankeren van emancipatiebeleid, "heeft TECENA ook een zestal ijkpunten geformuleerd, waaraan

een effectieve organisatie van duurzame integratie moet voldoen” (TECENA 2000b: 18).⁵

Box 2.1 IJkpunten voor gendermainstreaming-beleid

TECENA's ijkpunten:

- PROBLEEMEIGENAARSCHAP: plaats en bevoegdheden van degene(n) in het departement die daadwerkelijk verantwoordelijk is/zijn voor het proces van duurzame integratie;
- STRUCTUUR EN ORGANISATIE: de wijze waarop het streven naar duurzame integratie is ingebed in de gehele departementale organisatie;
- GENDER-DESKUNDIGHEID: bekendheid met en beschikbaarheid van (algemene en specifieke) gender-deskundigheid binnen de organisatie;
- INTEGRATIE-INSTRUMENTEN: bekendheid met specifieke integratie-instrumenten om emancipatieaspecten te integreren, alsmede bekendheid met de wijze waarop van elk der instrumenten gebruik kan worden gemaakt;
- INFORMATIE: de beschikbaarheid en toegankelijkheid van emancipatierelevante cijfers, analyses, onderzoek en onderzoeksprogrammering binnen het departement en daarbuiten;
- CAPACITEIT EN BUDGET; beschikbaarheid van tijd, menskracht en geld.

Bron: TECENA 2000b: 18

Uit consultaties met vertegenwoordigsters van maatschappelijke organisaties blijkt dat men in principe achter een beleid van gender mainstreaming staat, maar dat men grote vraagtekens zet bij de uitvoering daarvan. In deze gesprekken is naar voren gekomen dat het emancipatiebeleid op papier goed in elkaar steekt, maar dat men twijfelt aan de randvoorwaarden voor gender mainstreaming. Dit is ook de indruk die ontstaan is bij de voorbereidingen van dit rapport. Bovendien heeft het Verdragscomité in zijn landencommentaar ook aangegeven dat gender mainstreaming niet de effectiviteit van het emancipatiebeleid mag schaden (CEDAW 2001a).

2.2.1 IJkpunten gender mainstreaming

a. Probleemeigenaarschap

⁵ zie box 2.1.

Bij probleemeigenaarschap gaat het in het bijzonder om het bestaan van een gender commitment bij de ambtelijke top van het departement. Wat betreft een dergelijk commitment is het onduidelijk of deze op de verschillende departementen wel voldoende aanwezig is bij de ambtelijke top of dat deze alleen formeel is ingevuld. TECENA's bevindingen zijn dat de eindverantwoordelijkheid op alle departementen bij de secretaris-generaal (SG) of en van de directeuren-generaal ligt (TECENA 2001: 19). Ook is er op bijna alle departementen ofwel een intra-departementele emancipatiecommissie of een emancipatiecoördinator. Een aantal departementen waar de infrastructuur niet optimaal is: het ministerie van Verkeer en Waterstaat (V&W), waar de SG op ad-hoc basis opereert; het ministerie van Economische Zaken (EZ) waar, volgens TECENA, een grote afstand heerst tussen de SG en de emancipatiecommissie; en het ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport (VWS) waar de emancipatiecommissie is opgeheven (TECENA 2001: 19).

Het is wellicht niet onredelijk de weigering van het ministerie van BZK om aan deze rapportage mee te werken ook in dit licht te bezien. Een dergelijke weigering roept vragen op ten aanzien van het commitment op het betreffende departement. Verder kwam uit de rapportage van het ministerie van EZ het volgende naar voren:

De Minister wordt op ad-hoc basis geïnformeerd, zodra daartoe aanleiding bestaat. Dit geldt ook voor de ambtelijke top. Daarnaast wordt de bestuursraad periodiek geïnformeerd door middel van een voortgangsrapportage. (2002: 2)

Dit citaat onderstreept de bevindingen van TECENA. Bovendien blijkt hieruit dat de ambtelijke (en politieke) top een afwachtende houding aanneemt.

b. Structuur en organisatie

Uit de rapportage van TECENA en de *Interdepartementale Overzichtsrapportage Gender Mainstreaming* (Oktober 2002) blijkt dat bijna alle departementen een interne commissie emancipatiebeleid kennen. Bij de ministeries van V&W, Landbouw Natuur en Visserij (LNV) en Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) ontbreekt een dergelijke intra-commissie. De functie van de intra-commissies bestaat hoofdzakelijk uit het uitwisselen van informatie en het signaleren van knelpunten of 'best practices' op het gebied van emancipatie en gender mainstreaming. Verder fungeren de intra-commissies als overlegorgaan (TECENA 2000b).

Er bestaan echter wel grote verschillen tussen de departementen wat betreft de hoeveelheid en niveau van fte's die beschikbaar zijn voor het emancipatiespecifieke en gendermainstreaming-beleid. Zo heeft het ministerie van Buitenlandse Zaken (BZ) een gendermainstream-coördinator op niveau van Plaatsvervangend Secretaris Generaal, die wordt ondersteund door de gender-deskundigheid die aanwezig is op de afdeling vrouwen en ontwikkeling en op een veertigtal Ontwikkelingssamenwerkings-ambassades (SZW 2002c).⁶ Daarentegen heeft

⁶ De afdeling vrouwen en ontwikkeling wordt ook wel aangeduid met DSI/VR – Directie Sociale en Institutionele Ontwikkeling en bestaat uit 6 fte's op beleidsniveau en 1 administratieve kracht.

bijvoorbeeld het ministerie van EZ slechts een gender coördinator (1 fte) op niveau van schaal 12.

Naast de intradepartementale commissies bestaat er ook een interdepartementaal overlegorgaan, de Interdepartementale Commissie Emancipatie of ICE. Recentelijk is de ICE geherstructureerd waardoor het nu bestaat uit een stuurgroep van de ambtelijke top en overleg op ambtelijk beleidsniveau. Deze veranderingen zijn te kort geleden ingevoerd om te kunnen beoordelen of de nieuwe opzet interdepartementale samenwerking en coördinatie zal bevorderen. Een dergelijke samenwerking en coördinatie is echter belangrijk, omdat emancipatiebeleid bij uitstek een beleidsoverschrijdende zaak is. Naast heldere overlegstructuren zijn goede persoonlijke verhoudingen natuurlijk ook van het grootste belang.

c. Departementale gender-deskundigheid

De uiteenlopende organisatiestructuur en commitment aan de top bij de verschillende departementen vinden hun reflectie in hoeverre gender-deskundigheid aanwezig is en hoe breed deze verspreid is in de organisatie. Zonder op de situatie van alle departementen afzonderlijk in te gaan, is het wel duidelijk dat ook op het gebied van gender-deskundigheid verschillen zijn te constateren.

Bijvoorbeeld, zoals uiteengezet in de inleiding, wist men op een tweetal departementen niet van het bestaan van het VN Vrouwenverdrag af. Deze ervaring geeft aan dat op niet alle departementen voldoende deskundigheid aanwezig is op het gebied van gender vraagstukken. Deze constatering betekent niet dat de gender-deskundige beleidsmedewerkers die op de verschillende departementen zijn aangesteld niet ter zake kundig zijn. Vaak zijn dit zeer betrokken en gedreven personen die vanuit een enigszins geïsoleerde positie toch zoveel mogelijk voor elkaar proberen te krijgen. In dit opzicht is een commitment van de ambtelijke (en politieke) top cruciaal. Ook de eisen dat (nieuwe) beleidsmedewerkers een cursus gender training moeten volgen en dat alle beleidsmedewerkers moeten kunnen aantonen hoe gender wordt meegenomen in het beleid waarvoor men verantwoordelijk is, zijn methodes om gender-deskundigheid te verspreiden en te verankeren.

Voorts geeft de ervaring met het ministerie van BZK aanleiding om zich af te vragen of de non-coöperatie aan deze rapportage voortkomt uit een gebrek aan gender-deskundigheid of juist te maken heeft met een gebrek aan gender bewustzijn (of beide).

Binnen de departementen heeft gender-deskundigheid een belangrijke taak te vervullen bij het wegnemen van belemmeringen voor een goede verankering van gender op alle beleidsniveaus. Zoals TECENA aangeeft bestaat er op de verschillende beleidsterreinen nog vaak een beperkte notie van emancipatie, nl. "het denken in termen van vooral formele en materiële gelijkheid van mannen en vrouwen" (TECENA 2000b: 7). TECENA's gegronde kritiek is dat emancipatie meer inhoudt, te weten een paradigmaverschuiving die het traditionele man/vrouw beeld en man/vrouw verhoudingen doorbreekt (TECENA 2000b: 9). Op dit gebied zouden departementale gender-deskundigen een belangrijke rol moeten en kunnen spelen.

De vraag is echter of dit ook wel gebeurt. Om een voorbeeld te geven, het ministerie van EZ geeft in een zelfanalyse als sterk punt aan dat “de doorslaggevende toets of wel of niet aandacht moet worden besteed aan gender aspecten is de vraag of er economische voordelen zijn te behalen” (SZW 2002c: 64). Deze uitspraak staat lijnrecht tegenover de uitgangspunten van het emancipatiebeleid en maakt het streven naar een (meer) “pluriforme maatschappij waarin ieder ongeacht sekse, in wisselwerking met andere maatschappelijke ordeningsprincipes, zoals etniciteit, leeftijd, burgerlijke staat, validiteit en seksuele voorkeur, de mogelijkheid heeft een zelfstandig bestaan te verwerven en waarin vrouwen en mannen gelijke rechten, kansen, vrijheden en (sociale) verantwoordelijkheden kunnen realiseren” ondergeschikt aan het doel van economisch gewin (SZW 2000c).

Tot slot dient te worden opgemerkt dat een aantal departementen ook gebruik maakt van externe gender-deskundigen. Dit is in beginsel geen probleem, maar het gebruik maken van deze externe deskundigen gebeurt vaak wel op ad-hoc basis en garandeert derhalve geen continuïteit in het beleid. Voorts bestaat er bij weinig departementen een systematisch overzicht van externe gender specialisten op de voor hun relevante beleidsterreinen (TECENA 2000b: 21). De plannen van kabinet Balkenende I om de subsidie aan een aantal gender expertise centra eventueel stop te zetten zal niet alleen invloed hebben op de kwaliteit van gender-deskundigheid (doordat een versnippering het waarschijnlijke gevolg zal zijn), maar zal ook het verkrijgen van een systematisch overzicht van gender-deskundigheid nog meer bemoeilijken.⁷

d. Integratie-instrumenten

Zoals TECENA in zijn rapport opmerkt zijn er in de loop van de jaren vele gendermainstreaming-instrumenten ontwikkeld. Volgens TECENA is er een verschuiving opgetreden van zachte naar harde instrumenten (TECENA 2000b: 21-22). Zoals ook in de Meerjarenbeleidsnota is aangegeven zijn momenteel de EER en de emancipatiemonitor belangrijke instrumenten. Als zodanig is de verschuiving van zachte naar harde instrumenten toe te juichen, vooral omdat deze vaak een duidelijke toetsing van het beleid inhouden. In dit opzicht komt men enigszins tegemoet aan de kritiek van VN-zijde en vanuit de vrouwenbeweging dat het Nederlandse emancipatiebeleid er op papier goed uitziet maar dat het beleid niet wordt ondersteund door feiten en cijfermateriaal.

Met het ontwikkelen van de EER is Nederland internationaal gezien vooruitstrevend. Er kleeft echter wel een aantal problemen aan de toepassing van de EER. Ten eerste is er, in tegenstelling tot de milieueffect rapportage, geen verplichting om een EER te doen. Verder is het onduidelijk op welke wijze en door wie wordt besloten of er een EER op een bepaald beleidsterrein moet worden geïnitieerd. Een ander probleem is dat de EER's die tot nu toe tot stand zijn gekomen vaak te laat zijn geïntanceerd en derhalve het beleidsbeïnvloedingseffect niet bijzonder groot is. Ook wordt door een aantal departementen de EER als een vrij omslachtig instrument gezien (Consultatie Dr. Mieke Verloo, 18 december 2002).

⁷ Voor de noodzaak om een goede “national machinery” te hebben ter ondersteuning van het emancipatiebeleid zie hoofdstuk 5.

Wat betreft de toepassing van de EER bestaan er ook op dit vlak duidelijke verschillen tussen de departementen. Zo hebben de ministeries van LNV en Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OC&W) regelmatig gebruik gemaakt van EER's, heeft het ministerie van BZ, volgens eigen zeggen een op de EER-gelijkend instrument dat wordt ingezet binnen OS, is het ministerie van Financiën bezig met het invoeren van het EER instrumentarium en heeft het ministerie van EZ geen plannen in die richting (SZW 2002c).

Over de emancipatiemonitor is op dit moment te weinig bekend om te kunnen beoordelen op welke wijze die wordt ingezet bij het gendermainstreaming-beleid.

e. Informatie

Op het gebied van de beschikbaarheid van gender relevante informatie en het gebruik daarvan is niet zoveel bekend. Volgens TECENA geven de meeste departementen aan over voldoende (cijfermatig) materiaal te beschikken (TECENA 2000b). In het kader van het tot stand komen van dit rapport is het echter wel opvallend dat vele departementen moeite hadden om binnen korte tijd de nodige informatie aan te leveren. Voorts heeft geen enkel departement gedegen cijfermateriaal geleverd. Kortom, het lijkt duidelijk dat op dit gebied nog een en ander kan worden verbeterd.

f. Capaciteit en budget

De meeste departementen hebben 1 fte geormerkt voor emancipatiebeleid, in het bijzonder gender mainstreaming. Vaak is deze beleidsmedewerker (of medewerkers als het om een gedeelde functie gaat) belast met de coördinatie van de intracommissie. Naast deze 1 fte heeft er op de meeste ministeries ook nog een aantal beleidsmedewerkers binnen de verschillende directies gendermainstreaming-beleid als onderdeel van hun takenpakket.

Uit de *Interdepartementale Overzichtsrapportage Gender Mainstreaming* (SZW 2002c) blijkt dat bij de meeste departementen het niet duidelijk is hoeveel geld op de begroting is gereserveerd voor emancipatiebeleid, in het bijzonder gender mainstreaming. Dit staat duidelijk haaks op de voornemens die geformuleerd zijn in het *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie* van november 2000. Hierin staat:

Het kabinetsbrede emancipatiebeleid komt daarom het beste tot uitdrukking in de departementale beleidsstukken en begrotingen, waarin de eigen emancipatiedoelstellingen en de daaraan gerelateerde uitgaven expliciet worden gemaakt (p. 15).

Kortom, het kabinet heeft duidelijk zijn voornemens op dit punt niet waar kunnen maken. Het is verder onduidelijk of het voornemen om het rijksbrede beleidsartikel 'emancipatie' in de begroting van SZW op te nemen is uitgevoerd. Dit voornemen zou passen in het zogenaamde VBTB-traject⁸ (SZW 2000b: 15).

⁸ VBTB staat voor Van Beleidsbegroting Tot Beleidsverantwoording

2.2.2 Conclusies

In zijn conclusies over gender mainstreaming is TECENA gematigd optimistisch. Volgens TECENA is sprake van een hernieuwd elan bij de departementen om een duurzame integratie van emancipatie te verwezenlijken. De redenen die TECENA daarvoor aandraagt zijn een "verhoging van de kwaliteit en de effectiviteit van beleid (TECENA 2000b: 24). Op basis van gegevens verzameld voor deze rapportage, onder meer via consultaties, is het moeilijk om de bevindingen van TECENA in hun totaliteit te onderschrijven. Daarbij komt dat de politieke omslag die plaatsvond in mei 2002 de zwakke punten van gender mainstreaming heeft blootgelegd: zonder duidelijk commitment bij, in dit geval, de politieke top is een serieus en gedegen beleid van gender mainstreaming zeer moeilijk.

De uitgangspunten voor gender mainstreaming dienen alleszins te worden onderschreven. Bijvoorbeeld het initiatief om afzonderlijke departementen verantwoordelijk te stellen voor emancipatiebeleid op de onder hen ressorterende terreinen valt toe te juichen. En het idee om elk departement drie concrete taakstellingen te laten formuleren die binnen de regeerperiode kunnen worden verwezenlijkt zendt een duidelijk signaal dat emancipatie niet alleen bij mooie woorden mag en kan blijven. Er kleeft echter wel een aantal nadelen aan deze initiatieven. Ten eerste, is het verband tussen de departementale emancipatietaakstellingen en het overkoepelende emancipatiebeleid, zoals vastgelegd in de Meerjarennota en het Meerjarenbeleidsplan, niet duidelijk. Het lijkt erop dat de taakstellingen vaak zijn geformuleerd zonder dat men de moeite heeft genomen om te kijken of deze wel binnen het algemene emancipatiebeleid passen. Dus het departementale maatwerk waaraan het emancipatiebeleid aan moet voldoen is wellicht doorgeslagen naar de kant van het maatwerk, waardoor het overkoepelend beleid uit het oog wordt verloren.

Voorts zijn er grote verschillen te constateren tussen de departementen wat betreft de invoering van gender mainstreaming en wordt bij de departementen vaak niet aan (alle) randvoorwaarden of ijkpunten voldaan. Daarbij komt dat men bij het formuleren van concrete taakstellingen vaak blijft steken op het streven naar formele en materiële gelijkheid van mannen en vrouwen, maar in die formulering geen fundamentele paradigmaverschuivingen in beeldvorming en traditionele man/vrouw verhoudingen betreft. Kortom, het beeld wat naar voren komt ten aanzien van de uitvoering van gender mainstreaming is dat het rommelig en ongelijkmatig is. En, zoals ook uit de internationale literatuur naar voren komt, als aan de randvoorwaarden voor gender mainstreaming niet wordt voldaan zou er, om met TECENA te spreken, wel eens sprake kunnen zijn van een "grote verdwijntruc" van emancipatiebeleid (TECENA 2000b).

3. Geweld tegen vrouwen (artikel 1)

3.1 Inleiding

In het VN Vrouwenverdrag wordt geweld tegen vrouwen niet afzonderlijk genoemd. Algemene Aanbeveling nr. 19 uit 1992 geeft echter aan dat in de meest algemene zin geweld tegen vrouwen, of *gender-based violence*, valt onder de definitie van discriminatie van vrouwen (artikel 1). Daarnaast wordt per verdragsartikel ingegaan op eventuele raakvlakken met het thema geweld tegen vrouwen. In de studie *Het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen* (2000) van Boerefijn, van der Liet-Senders en Loenen wordt het begrip geweld tegen vrouwen uitgebreid gedefiniëerd en omvat het de volgende vormen:

Huiselijk geweld en seksueel misbruik; gedwongen huwelijken; bruidsschatmoorden; aanvallen met zuur; vrouwenbesnijdenis; seksuele intimidatie op het werk, in het onderwijs en elders; dieetbeperkingen voor zwangere vrouwen; meisjesinfanticide; gedwongen sterilisatie of abortus; verkrachting; seksuele exploitatie; vrouwenmishandeling; vrouwenhandel; gedwongen prostitutie; en kinderpornografie (2000: 10).

Niet al deze vormen van geweld tegen vrouwen komen in Nederland voor. Er is voor zover bekend bijvoorbeeld geen sprake van bruidsschatmoorden, aanvallen met zuur of meisjesinfanticide. In dit hoofdstuk zal vooral worden ingegaan op de voor Nederland meest belangrijke vormen van geweld tegen vrouwen.⁹ Dit zijn geweld in de huiselijke sfeer en seksuele intimidatie. Vrouwenhandel en seksuele exploitatie komt in hoofdstuk 4, waarin artikel 6 van het verdrag wordt behandeld, aan de orde. De cluster inbreuken op seksuele en reproductieve rechten valt onder artikel 12 over gezondheid.

Zoals al in de inleiding is aangegeven, is deze rapportage bedoeld als algemeen gedeelte, terwijl de thematische rapportage specifiek over ZMV vrouwen gaat. Door deze tweedeling valt helaas een aantal belangrijke kwesties buiten beschouwing, zoals gedwongen huwelijken en vrouwenbesnijdenis.

Voor een evaluatie van het beleid van de Nederlandse overheid ten aanzien van geweld tegen vrouwen zal gebruik worden gemaakt van de studie door Boerefijn et al. (2000) en voorts van verschillende beleidsdocumenten op dit gebied.

3.2 Geweld in de huiselijke sfeer

Huiselijk geweld is een probleem in elke maatschappij, de nederlandse maatschappij is daar geen uitzondering op. Volgens statistieken genoemd in *The Third Report of the Netherlands to the UN* heeft 21 procent van de vrouwen tussen de 20 en 60 jaar te

⁹ De indeling, zoals die door Boerefijn et al. (2000) is gehanteerd, wordt hier overgenomen.

maken gehad met fysiek geweld van een mannelijke (voormalige) partner (p. 22). Verder geeft hetzelfde rapport aan dat 45 procent van de Nederlandse bevolking – bijna zonder uitzondering vrouwen en kinderen – ten minste een keer in het leven slachtoffer is geweest van huiselijk geweld (p.23). Derhalve is het belangrijk om na te gaan welke initiatieven zijn ontplooid om huiselijk geweld tegen te gaan en hoe effectief die maatregelen zijn.

Lange tijd heeft er een taboe geheerst op huiselijk geweld, d.w.z. het werd door de overheid en de maatschappij niet als een probleem onderkend. De overheid heeft dan ook tot recentelijk (en volgens sommigen tot op heden) grote terughoudendheid betracht om in de privé-sfeer in te grijpen. Vanaf 1982 begint daarin echter verandering te komen. Dat is het moment waarop de Nederlandse overheid beleid op het gebied van geweld tegen vrouwen begint te ontwikkelen, waarbij ook in belangrijke mate huiselijk geweld aan de orde komt. Boerefijn et al. (2000) geven aan dat sinds 1982 er een aantal beleidsverschuivingen heeft plaatsgevonden.

Stond in de jaren tachtig met name de hulpverlening en preventie centraal en was het ministerie van SZW verantwoordelijk voor het beleid, in de jaren negentig vindt er een aantal verschuivingen plaats. In eerste instantie wordt het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur het verantwoordelijke ministerie en vanaf 1995 is dat het ministerie van Justitie. Dit betekent ook dat met de verschuiving in departementale verantwoordelijkheid er zich een verschuiving in beleid en thematiek voordoet (Boerefijn et al. 2000: 81). In de jaren tachtig wordt geweld tegen vrouwen nog gekoppeld aan de structurele machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen, terwijl deze invalshoek in de jaren negentig eigenlijk helemaal wordt losgelaten. Onder de verantwoordelijkheid van WVC ligt het accent op hulpverlening en preventie en als het ministerie van Justitie de verantwoordelijkheid in 1995 overneemt vinden er tevens twee beleidsverschuivingen plaats: 1) prioritering van beleid ten aanzien van seksueel misbruik van kinderen; en 2) juridische aanpak komt centraal te staan (Boerefijn et al. 2000: 85-86). Terwijl het ministerie van Justitie zich voornamelijk bezig houdt met “slachtofferhulp en daderaanpak” is het ministerie van VWS verantwoordelijk voor “opvang en hulpverlening” (Boerefijn et al. 2000: 86). Vanaf 1997 zijn er aanzetten om tot een interdepartementale aanpak van het probleem geweld tegen vrouwen te komen. Dit interdepartementale Plan van Aanpak vindt uiteindelijk zijn weerslag in de nota van het ministerie van Justitie *Privé geweld – publieke zaak* (2002).

Boerefijn et al. (2000: 121) maken een drieledig onderscheid in het overheidsbeleid t.a.v. huiselijk geweld: 1) wetgeving; 2) rechtsbijstand en hulpverlening; 3) preventie en bescherming. Op het gebied van wetgeving is in de periode van 1998-2002 een belangrijk initiatiefwet van de Tweede Kamer aangenomen: de anti-stalkings of belagingswet. Deze wet voorziet in de mogelijkheid om belagers te vervolgen wanneer ze bij herhaling bedreigen of lastigvallen. Het is echter wel tekenend dat de wet door de Tweede Kamer is geïnitieerd en niet door het kabinet. Er was zelfs redelijk grote weerstand bij het kabinet tegen deze wetgeving.

Wat betreft de rechtsbijstand is juist bij huiselijk geweld adequate slachtofferzorg van groot belang. In dit opzicht heeft de verandering van de Politiewet in 1993, waardoor het specialisme jeugd- en zedenzaken bij bijna alle politiekorpsen werd

opgeheven, grote gevolgen gehad. Na verschillende evaluaties van de nieuwe Politiewet en onder druk van o.a. de Tweede Kamer is door het kabinet in 1998 toegezegd dat men het voortbestaan van de expertise op dit gebied wil garanderen, alhoewel men niet voornemens is het specialisme als zodanig te herstellen (Boerefijn et al. 2000: 126). De afschaffing van het specialisme jeugd- en zedenzaken hangt zeker samen met de problemen rond het verlenen van slachtofferzorg door politie en justitie. Het in eerste instantie verdwijnen van de deskundigheid op het gebied van zedenzaken heeft zijn weerslag gehad in de manier waarop slachtoffers zijn benaderd. Ook op dit terrein hebben verschillende evaluaties plaatsgevonden en heeft de minister van Justitie verbeteringen toegezegd op het gebied van slachtofferzorg alsmede in de opsporing en vervolging in zedenzaken (Boerefijn et al. 2000: 124).

Op het gebied van hulpverlening is het beleid er vooral op gericht om de kwaliteit en in tweede instantie de capaciteit te verbeteren. Het ministerie van VWS probeert daarbij vooral regionale samenwerking tussen hulpverleningsinstanties te bevorderen en heeft aan TransAct subsidie verleent om een regionaal samenwerkingsproject op te starten. Naast de regionale, decentrale benadering van hulpverlening ligt verder de nadruk op het bevorderen van “multidisciplinaire samenwerking” tussen politie, justitie en hulpverlening. Dergelijke samenwerking moet vooral op uitvoeringsniveau worden gerealiseerd (Boerefijn et al. 2000: 128-130).

Wat betreft preventie en bescherming vindt er onder het kabinet Kok II geen grote voorlichtingscampagne plaats. Dit in tegenstelling tot de periode daarvoor. Wel is er aandacht voor preventie via het vergroten van de weerbaarheid van meisjes, dit is de zogenaamde primaire preventie, en via het signaleren van mogelijk geweld en seksueel misbruik door politie, hulpverleners, justitie en onderwijsgevend. Deze laatste vorm van preventie wordt ook wel secundaire preventie genoemd (Boerfijn 2000: 130).

Uiteindelijk heeft het beleid op het gebied van huiselijk geweld geresulteerd in de nota *Privé geweld - publieke zaak* (2002). Deze nota, opgesteld door het ministerie van Justitie, heeft als belangrijkste insteek huiselijk geweld te integreren in het algemeen veiligheidsbeleid en het verbeteren van de samenwerking in het bestrijden van huiselijk geweld. De nota pleit dan ook voor een integrale, multidisciplinaire aanpak. Helaas is tussen het uitkomen van de nota en het schrijven van deze rapportage een te korte tijd verstreken om te kunnen beoordelen of de suggesties ter verbetering van de aanpak van huiselijk geweld zijn opgevolgd en effect ressorteren. Bovendien wordt in de nota zelf al aangegeven dat het aan een volgende minister is om te bepalen welke aanbevelingen zullen worden opgevolgd. In feite kunnen we constateren dat door de politieke problemen van het kabinet Balkenende I op dit gebied geen beleid tot stand is gekomen.

3.3 Seksuele intimidatie

Vergeleken met landen als Canada, de Verenigde Staten of het Verenigd Koninkrijk bestaat er relatief weinig aandacht voor de kwestie van seksuele intimidatie. Dit

betekent echter niet dat de overheid in laatste jaren geen beleid heeft ontwikkeld op dit gebied. In de Arbo-wet van 1998 is een definitie van seksuele intimidatie opgenomen die twee vormen onderscheidt: 1) *quid pro quo*, waarbij seksuele gunsten worden gevraagd in ruil voor tewerkstelling, promotie en dergelijke; 2) het scheppen van een vrouwonvriendelijke werkomgeving (artikel 1(3) Arbeidsomstandighedenwet 1998; cf. Boerefijn et al. 2000: 176). Naast seksuele intimidatie op de werkplek zijn er ook andere omgevingen waarin dit probleem zich regelmatig voordoet. Het gaat hier om het onderwijs, de gezondheidszorg en het jeugdwelzijnswerk (Boerefijn et al. 2000: 175-209).

In het VN Vrouwenverdrag bestaat niet een heel duidelijke definitie van seksuele intimidatie, maar Algemene Aanbeveling nr. 19 gaat echter wel in op dit fenomeen (gerelateerd aan artikel 11) en merkt op dat het een belangrijk obstakel vormt voor de gelijkheid bij arbeid (CEDAW 1999). Volgens Boerefijn et al. (2000) kan uit de algemene Verdragsverplichtingen, de Algemene Aanbevelingen en de landencommentaren van CEDAW een aantal eisen aan het beleid en regelgeving worden herleid. De belangrijkste eisen zijn dat er een goede "infrastructuur" bestaat om het probleem van seksuele intimidatie effectief aan te pakken. Dit houdt in dat de overheid ten eerste moet voorzien in gespecialiseerde instellingen die verschillende taken op zich kunnen nemen, reikend van informatievoorziening, formuleren van beleid, klachten in behandeling nemen tot het doen van onderzoek op dit terrein. Voorts dient de overheid zorg te dragen voor wetgeving op dit gebied die voldoende bescherming biedt aan vrouwen en voor een goed functionerende klachtregeling. Ook op het terrein van beeldvorming stelt CEDAW eisen (Boerefijn et al. 2000: 177-178).

Hoe heeft de Nederlandse overheid het gedaan op dit gebied? In het algemeen heeft de overheid sinds de jaren 80 het probleem van seksuele intimidatie onderkend. Dit is onder meer vertaald naar het opnemen van het begrip seksuele intimidatie in de wetgeving. Daarnaast heeft de overheid een redelijk afwachtende positie ingenomen en ligt de nadruk op het stimuleren van werkgevers om adequate maatregelen nemen. In dit opzicht heeft de overheid als werkgever zelf ook een verplichting en kan hiervan gebruik maken door het goede voorbeeld te geven. Dit is dan ook wel gebeurd. Volgens Boerefijn et al. (2000) zijn de werkgevers uit de particuliere sector echter achtergebleven. Dit is ook geconstateerd door de rechter die zich herhaalde keren heeft uitgesproken dat de werkgever aansprakelijk kan worden gesteld indien deze niet voor een adequate klachtenregeling zorgt en voldoende bescherming zorgt indien seksuele intimidatie zich toch voordoet.

Naast bovengenoemde beleidsmaatregelen, waarvan eigenlijk alleen de Arbo-wet van 1998 in de periode valt waarover deze rapportage gaat, is de overheid in 1997 ook een grote voorlichtingscampagne gestart (het tv-spotje waarin een hondje een man bij een kopieerapparaat lastig valt). Deze spot was duidelijk gericht op het doorbreken van heersende stereotypen op het gebied van seksuele intimidatie. Voor zover bekend is er geen vervolg geweest op deze tv spot en is het ook onduidelijk of het een positief effect heeft gehad, bijvoorbeeld dat mannelijke werknemers zich bewuster zijn geworden van hun gedrag of dat van hun collega's en dat het thema beter bespreekbaar is geworden op de werkvloer.

Zoals eerder gezegd komt seksuele intimidatie ook op andere terreinen voor. Alhoewel deze niet expliciet worden genoemd in het VN Vrouwenverdrag of de Algemene Aanbevelingen kan men ervan uitgaan dat de algemene verwijzingen naar seksuele intimidatie ook voor deze terreinen gelden. Wat betreft het overheidsbeleid op deze terreinen zijn er wel verschillen te constateren. Zo is de studie van Boerefijn et al. (2000) vrij lovend over de maatregelen die de overheid heeft genomen voor het onderwijs. Het betreft een combinatie van preventieve maatregelen en bestrijding. Voor de terreinen van gezondheidszorg en jeugdwelzijnswerk is het beeld minder gunstig. Zo is er weinig bekend over de omvang van seksuele intimidatie op deze terreinen. Verder wordt er weinig aan preventie gedaan en zijn de bestaande klachtenregelingen vaak niet specifiek toegespitst op het probleem van seksuele intimidatie.

3.4 Evaluatie

Zoals al in de inleiding van dit hoofdstuk naar voren is gekomen, neemt geweld tegen vrouwen vele vormen aan. Hier zijn twee vormen aan de orde gekomen die veel voorkomen in Nederland. In het volgende hoofdstuk zal verder worden ingegaan op het Nederlandse prostitutiebeleid en vrouwenhandel en de daarmee verbonden seksuele exploitatie.

Welke conclusies kunnen we trekken op basis van het beknopte overzicht? Beginnend bij huiselijk geweld is het duidelijk dat er nog veel ruimte voor verbetering in beleid is. Het beëindigen van de specialisatie (jeugd- en) zedenzaken bij de politie heeft volgens verschillende evaluaties vrij grote gevolgen gehad voor zowel de bejegening naar het slachtoffer toe als op het gebied van opsporing en vervolging. Voorts constateren Boerefijn et al. (2000) dat er een zekere "neutralisering" van beleid ten aanzien van geweld tegen vrouwen heeft plaatsgevonden waarbij er meer aandacht is voor kindermishandeling, seksuele exploitatie en pornografie van kinderen. Daarnaast kunnen we ook constateren dat de media en publieke aandacht van de laatste jaren voor zinloos geweld (en de verschillende campagnes om dit tegen te gaan) verder bijdragen aan de marginalisering van geweld tegen vrouwen. Het is in dit verband wellicht goed om te benadrukken dat hier duidelijk gaat om stereotype beeldvorming en prioritering. Bij zinloos geweld gaat het niet alleen om veiligheid op straat, maar ook bijna altijd om geweld waar twee of meer mannen dan wel jongens bij betrokken zijn. Voorts zijn veel meer vrouwen het slachtoffer van huiselijk geweld dan mannen van zinloos geweld. Kortom, er lijkt hier een duidelijke taak voor de overheid te zijn weggelegd, die tot op heden niet is vervuld. In feite heeft de overheid tot nu toe weinig gedaan om de stereotype beeldvorming rond geweld en veiligheid te doorbreken en de eigen prioritering bij te stellen.

Een ander probleem, wat ook door Boerefijn et al. (2000) wordt gesignaleerd, is dat er niet echt een gestructureerd overkoepelend beleid bestaat om geweld tegen vrouwen te voorkomen en bestrijden. Zo is de taakverdeling tussen de ministeries van Justitie en VWS niet optimaal. Ook op regionaal niveau ontbreekt het vaak aan goede coördinatie tussen de verschillende instanties die met geweld tegen vrouwen te

maken krijgen. Hierdoor werken vaak de preventie en signalering van geweld tegen vrouwen niet optimaal.

Wat betreft het beïnvloeden van de beeldvorming en met name de negatieve stereotypen t.a.v. vrouwen zijn de voorlichtingscampagnes weinig succesvol geweest. Verder is er nooit gedegen vervolgonderzoek gedaan over de eventuele effecten of wat er bijgesteld zou kunnen worden in de campagnes. Het laatste aantal jaren zijn er geen grootschalige voorlichtingscampagnes meer geweest.

In het algemeen kan men stellen bij de Nederlandse overheid tot voor kort erg weinig structurele belangstelling voor geweld tegen vrouwen bestond. Zo wordt in de *Meerjarennota Emancipatiebeleid* (2000) het thema niet behandeld. Ook staat in Nederland de zogenaamde multidisciplinaire benadering, volgens welke politie, justitie en hulpverlening nauw samenwerken, nog in de kinderschoenen. Een bijkomend probleem is dat de overheid zelden de kwestie van machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen betreft in haar beleid betreffende geweld tegen vrouwen.

Tegen de achtergrond van deze nogal negatieve evaluatie van het Nederlands overheidsbeleid op het gebied van geweld tegen vrouwen zijn de recente inspanningen van het ministerie van Justitie wel een lichtpunt. In de nota *Privé geweld – publieke zaak* (2002) wordt een aantal interessante voorstellen gedaan, met name op het gebied van een integrale aanpak van het probleem, zowel op het gebied van preventie als van bestrijding. Daarnaast heeft het ministerie van Justitie sinds 2001 een website over huiselijk geweld (www.huiselijkgeweld.nl).

Een van de belangrijke aspecten van de nota is dat deze onderkent dat geweld tegen vrouwen een groot maatschappelijk probleem is en het derhalve gepaste aandacht verdient. Tegelijkertijd komt uit de nota naar voren dat een aantal concrete maatregelen door een volgend kabinet dienen te worden genomen. Dit was bijna een jaar geleden en, zoals al eerder aangegeven, de politieke problemen rond kabinet Balkenende I hebben dergelijke maatregelen op de achtergrond geschoven. Het is te hopen dat een integrale aanpak van geweld tegen vrouwen en een multidisciplinaire benadering voor slachtofferhulp niet al te lang meer op zich laten wachten.

Wat de kwestie seksuele intimidatie aangaat concluderen Boerefijn et al. (2000) dat het Nederlandse overheidsbeleid eigenlijk te kort schiet wat betreft de Verdragsverplichtingen. In het bijzonder gaat het om het nalaten een aantal randvoorwaarden te scheppen. Deze zouden aan de ene kant seksuele intimidatie kunnen helpen voorkomen en aan de andere kant voldoende bescherming kunnen bieden aan vrouwen die het slachtoffer zijn geworden van seksuele intimidatie.

Bovenstaande conclusie komt voort uit de afwachtende houding die de Nederlandse overheid heeft genomen om de particuliere sector wettelijk te verplichten een goede klachtenregeling te hebben en voldoende bescherming te bieden aan vrouwen die het slachtoffer zijn geworden van seksuele intimidatie. Iets wat zeker niet over het hoofd gezien moet worden is dat het niet goed opvangen en begeleiden van slachtoffers van seksuele intimidatie er toe kan leiden dat zij terechtkomen in de WAO of de Ziektewet. Dit is niet alleen voor het slachtoffer nadelig, maar heeft ook

maatschappelijke implicaties. In het huidige klimaat waarin met terugkerende regelmaat wordt getracht zoveel mogelijk mensen uit de WAO te weren, is het niet alleen in het belang van de slachtoffers maar ook van maatschappelijk belang dat de overheid een actieve rol op het gebied van seksuele intimidatie gaat spelen en geen afwachtende houding meer aanneemt. Dit geldt echter niet alleen voor seksuele intimidatie op de werkplek, maar ook in de gezondheidszorg en het jeugdwelzijnswerk.

4. Prostitutie en mensenhandel (artikel 6)

4.1 Inleiding

Nederland wijkt wat betreft haar prostitutiebeleid en in het verlengde daarvan haar beleid met betrekking tot mensenhandel af van de meeste haar omringende landen. Het Verdragscomité heeft zich dan ook redelijk kritisch uitgelaten over het Nederlandse beleid (CEDAW 2001a).

In de periode waarover deze rapportage gaat zijn twee belangrijke beleidsmaatregelen getroffen. De eerste betreft het opheffen van het bordeelverbod en de tweede is het instellen van een nationaal rapporteur mensenhandel, in overeenstemming met beleid van de Europese Unie op dit gebied. Nederland was daarmee het eerste EU land om dit te doen.

4.2 Prostitutiebeleid

Aan het opheffen van het bordeelverbod is een lange discussie voorafgegaan waaraan verschillende belangengroeperingen hebben meegedaan. Uiteindelijk is toch gekozen voor het opheffen van het bordeelverbod waarmee de wet in overeenstemming werd gebracht met het bestaande gedoogbeleid in vele gemeenten. De doelstellingen van het beleid kunnen als volgt worden samengevat:

- Het beheersen en reguleren van de exploitatie van vrijwillige prostitutie, onder andere door het invoeren van een gemeentelijk vergunningenbeleid;
- Het verbeteren van de bestrijding van exploitatie van onvrijwillige prostitutie;
- Het beschermen van minderjarigen tegen seksueel misbruik;
- Het beschermen van de positie van prostituees;
- Het ontvlechten van prostitutie en criminele randverschijnselen;
- Het terugdringen van de omvang van prostitutie door illegalen (personen zonder een voor het verrichten van arbeid geldige verblijfstitel) (Daalder 2002: 1).

Met andere woorden, via het opheffen van het bordeelverbod beoogt de overheid niet alleen tot een betere regulering van de branche te komen—waarbij men tegelijkertijd de positie van de prostituees probeert te verbeteren—maar ook tot een duidelijke scheiding tussen legale en illegale praktijken in de branche. Door duidelijk in de wet vast te leggen welke vormen van prostitutie geoorloofd zijn, is de veronderstelling dat effectievere bestrijding van illegale prostitutie kan plaatsvinden. De vraag is of de bovengenoemde doelstellingen ook inderdaad verwezenlijkt zijn.

Mede als reactie op het landencommentaar van CEDAW heeft het ministerie van Justitie onderzoek laten doen naar de (neven-)effecten van het opheffen van het bordeelverbod. Dit onderzoek is verricht door het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie Centrum (WODC) van het ministerie en de resultaten zijn

gepubliceerd in het rapport *Het bordeelverbod opgeheven* (2002), door A. Daalder.¹⁰ Op basis van verdiepende deelrapporten is het nieuwe prostitutiebeleid in het rapport Daalder uitvoerig doorgelicht. Het onderzoek, dat in dit kader is verricht, werd uitgezet onder een brede groep betrokkenen zoals prostituees, exploitanten, politie, hulpverleners, taxichauffeurs, horecamedewerkers, alsmede zakelijke dienstverleners en medewerkers van de belastingdienst en de arbeidsinspectie. Het rapport Daalder richt zich vooral op de volgende thema's: beheersing en regulering van prostitutie; bescherming van de positie van de prostituees; en strafbare vormen van exploitatie van prostitutie en criminele randverschijnselen. In paragraaf 4.2.2. en 4.2.3 zullen de eerste twee thema's aan de orde komen. Het thema strafbare vormen van exploitatie van prostitutie en criminele randverschijnselen zal worden behandeld in paragraaf 4.3 over mensenhandel.

4.2.1 Beheersing en regulering van prostitutie

Een terugkerend thema in de discussies die uiteindelijk hebben geleid tot het opheffen van het bordeelverbod was dat prostitutie als normaal werk zou moeten worden gezien. Het idee was dat als prostitutie gelegaliseerd zou worden het voor alle betrokkenen voordelen zou hebben. Bij legalisatie is er immers sprake van (normale) arbeid en dit betekent dat verschillende overheidsinstellingen op de prostitutiebranche toezicht kunnen houden en deze reguleren. Prostituees en exploitanten stonden ook achter het initiatief om het bordeelverbod op te heffen. Niet alleen zou dit duidelijkheid scheppen in hun situatie, maar het zou ook helpen om het stigma dat nog steeds aan de branche kleeft de doorbreken.

Zoals het rapport Daalder aangeeft, is het nog te kort na de invoering van de wet om duidelijke conclusies te kunnen trekken over de (neven-)effecten. Toch is er al wel een aantal trends waarneembaar. Er is voor de invoering van het nieuwe beleid voor een decentrale benadering gekozen. Dat houdt in dat de gemeenten in eerste instantie de bestuurlijke verantwoordelijkheid hebben (Daalder 2002: 17-18). Gemeenten moeten een vergunningenbeleid ontwikkelen en voorts zorgdragen voor het toezicht en de handhaving daarvan. Zoals het rapport Daalder aangeeft, hadden bij het afronden van het onderzoek nog niet alle gemeenten een vergunningenbeleid ontwikkeld. Verder blijkt tevens dat de meeste gemeenten voor een status quo-beleid kiezen en daarmee de al gevestigde ondernemers voorrang verlenen. Dit maakt het moeilijk zo niet onmogelijk voor nieuwkomers in de prostitutiebranche om zich te vestigen (Daalder 2002: 18). Kortom, zoals het rapport Daalder opmerkt

Vergunningverlening en handhaving gebeuren landelijk gezien dan ook ongelijktijdig en ongelijkmatig. Op landelijke schaal is er geen sprake van een eenvormig beeld. Door de decentralisatie van de aanpak naar gemeentelijk niveau zijn er niet alleen verschillen ontstaan tussen de verschillende regio's, maar zelfs binnen één en dezelfde politieregio variaties tussen locaties (2002: 19).

¹⁰ In de rest van dit hoofdstuk zal naar dit rapport verwezen worden als het rapport Daalder.

Doordat in beginsel prostitutie nu als (normale) arbeid wordt gezien betekent dit dat bij het toezicht en handhaving verschillende gemeentelijke instanties, zoals de dienst Bouw en Woningtoezicht (BWT), de Sociale Dienst, brandweer, en GGD, betrokken zijn naast de politie. Het probleem is echter dat een aantal van deze instanties nog geen helder beleid heeft geformuleerd t.a.v. de prostitutiebranche (Daalder 2002). Dit geldt met name voor de Sociale Dienst. BWT en de brandweer hebben in vele gevallen al wel beleid ontwikkeld dat erop gericht is te controleren of aan de voorwaarden voor de vergunning is voldaan. De GGD heeft daarentegen het probleem dat zij vaak al een preventieve taak heeft naar de branche toe, met name op het gebied van "SOA-preventie en het stimuleren van veilig seksbeleid" (Daalder 2002: 19). Als gevolg van de wetwijziging kan de gemeente de GGD ook vragen technisch-hygiënische controles uit te voeren. Een aantal GGD's heeft hiertegen bezwaar gemaakt omdat zij dan verantwoordelijk zouden zijn voor een preventieve of voorlichtende én controlerende taak. Deze laatste zou de vertrouwensrelatie met de prostituees, die nodig is voor een goed preventief en voorlichtingsbeleid, kunnen ondermijnen (Daalder 2002: 20).

De politie op haar beurt voert controles uit die gericht zijn op het controleren of de vergunningen worden nageleefd. Verder is de politie betrokken bij het opsporen van illegale prostitutie.

Ook op landelijk niveau is een aantal instanties betrokken bij het toezicht en de handhaving van het nieuwe prostitutiebeleid. Uit het rapport Daalder blijkt dat zowel de Belastingdienst als de Arbeidsinspectie en het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV) niet echt specifiek beleid voor de branche hebben ontwikkeld. De Belastingdienst en de Arbeidsinspectie doen beide wel mee aan een pilot project¹¹ over handhaving van de ordeningswetgeving waarin prostitutie een van de deelgebieden is. Dit pilot project zal enkele jaren in beslag nemen (Daalder 2002: 22-23). Het grootste probleem wat zich in dit kader voordoet is de vraag of prostituees als zelfstandigen werken of in loondienst zijn. Voor exploitanten is het financieel gunstiger wanneer prostituees als zelfstandigen worden aangemerkt. De Belastingdienst daarentegen vindt dat er sprake is van een dienstverband. Belangrijk in deze discussie is hoe de (gezags)relatie tussen exploitant en prostituee wordt ingeschat (Daalder 2002: 24). Er blijkt zeker bij de prostituees grote behoefte te bestaan aan informatie over hun rechten en plichten, inclusief de vraag of zij als zelfstandigen kunnen worden gezien of niet (Rode Draad s.a. *Eisenpakket*).

Volgens het rapport Daalder is een aantal trends waarneembaar. Allereerst lijkt het alsof er redelijk grote bereidheid bestaat onder exploitanten en prostituees om zich aan de nieuwe regels, die een uitvloeisel zijn van de wetwijzigingen, te houden. Uit onderzoek onder deze twee groepen blijkt dat men belasting is gaan betalen, een boekhouding bijhoudt en dat men bezig is uit te zoeken wat de rechten en plichten zijn (Daalder 2002: 26). Daarnaast geven gemeentelijke en landelijke instanties aan dat het controleren en reguleren van de branche verbeterd is. Dit gaat natuurlijk alleen om de legale kant van de branche. De grote vraag blijft of er ook meer controle en zicht op de illegale kant zal komen (Daalder 2002: 27).

¹¹ Het gaat om het zgn. "Handhaven Op Niveau" (HON)-project (Daalder 2002: fn.14)

4.2.2 Bescherming van de positie van prostituees

Een van de doelstellingen van het nieuwe beleid is om de positie van prostituees te beschermen en waar mogelijk te verbeteren. Het gaat daarbij om een aantal zaken. Zo zijn de arbeidsomstandigheden een belangrijk punt. In de prostitutiebranche betreft het dan in het bijzonder de hygiëne op de werkplek en de veiligheid, met name agressief gedrag van klanten. Volgens prostituees in de gereguleerde branche zijn er over de hygiëne in de betrokken bedrijven geen noemenswaardige klachten (Daalder 2002: 30). In een speech van Dick Lavina van de Rode Draad wordt zelfs de draak gestoken met de hygiëne – door de nieuwe eisen die gesteld worden aan vergunningen zou de controle op de hygiëne zijn doorgeslagen (Rode Draad 2002).

Wat de veiligheid betreft plaatst het rapport Daalder een aantal kritische kanttekeningen. Volgens de bevindingen bestaat er een discrepantie tussen de subjectieve veiligheidsbeleving en de objectieve veiligheid, waarbij de eerste hoger ligt dan de tweede. Oftewel, prostituees voelen zich (ten onrechte) veiliger dan men zou verwachten op basis van de objectieve cijfers over agressief gedrag van met name klanten. Bovendien geeft 12 % van de prostituees aan zich soms bedreigd te voelen door de exploitant (Daalder 2002: 30).

Andere aspecten die te maken hebben met de bescherming van de positie van prostituees zijn het imago van de branche en van prostituees en maatschappelijke dienstverlening. Wat betreft het imago kan er nog heel veel verbeterd worden. De meeste Nederlanders hebben een bijzonder negatief beeld van de branche en vinden prostituees vaak zielig (Daalder 2002: 31). Zolang dit imago niet wordt verbeterd zal het ook moeilijk zijn om de (maatschappelijke) positie van prostituees te verbeteren.

Wat betreft de maatschappelijke dienstverlening kampen prostituees en de branche als geheel ook nog steeds met een imago-probleem. Zo staan vele zakelijke dienstverleners – waaronder banken, accountants en verzekeraars – nog steeds aarzelend tegenover de branche en zijn ze bang dat hun reputatie geschaad wordt als ze met de branche in zee gaan. Onder maatschappelijke dienstverlening valt ook toegang tot de gezondheidszorg en het behartigen van belangen door branche organisaties. De prostituees in de gereguleerde sector ondervinden geen problemen bij het contact met huisartsen. Ook is, volgens het rapport Daalder, de relatie met de clubartsen (artsen verbonden aan bordelen) een stuk verbeterd (2002: 34). Dit wordt echter iets anders ingeschat in het Eisenpakket van de Rode Draad, volgens welke men het systeem van clubartsen wil afbouwen (2002). Tot slot hebben zowel exploitanten als prostituees organisaties die hun belangen behartigen. Tot nu toe is de Rode Draad echter een stichting, waardoor men geen formeel lid kan worden¹². De exploitanten kennen dit probleem niet en kunnen lid worden van de Excellent groep of de Vereniging Exploitanten Relaxbedrijven (Daalder 2002: 34).

¹² Prostituees kunnen zich echter wel aansluiten bij de prostituteebond van het FNV

Als men de positie van prostituees vergelijkt met die van werknemers in andere beroepen dan is het duidelijk dat prostituees vaker last hebben van hun gezondheid zowel subjectief—men vindt het “emotioneel zwaar en lichamelijk inspannend” (Daalder 2002: 35)—als objectief gezien. Ook is de tevredenheid over het werk—de werksatisfactie—onder prostituees relatief minder hoog (Daalder 2002: 35).

Kortom, het is duidelijk dat twee jaar na het opheffen van het bordeelverbod er nog geen sprake is van een volledige acceptatie van de prostitutiebranche. Ook valt er nog veel te verbeteren aan de sociale positie van prostituees. Zowel exploitanten als prostituees verwachten echter wel dat in de nabije toekomst er een verbetering op zal treden (Daalder 2002: 36). Hun inschatting van de wetwijziging is dat er zowel voor- als nadelen aan kleven. Verder is men bang dat de waargenomen terugloop in klandizie te maken heeft met een verschuiving naar de illegale sector (Daalder 2002: 36).

4.3 Mensenhandel, in het bijzonder vrouwenhandel

In april 2000 is de Nationale Rapporteur Mensenhandel (NRM) benoemd. Nederland was met deze benoeming het eerste land binnen de EU dat hiertoe overging. De taken van de NRM kunnen het best worden omschreven als het rapporteren over alle activiteiten die vallen onder artikel 250a van het Wetboek van Strafrecht. Dit artikel beschrijft alle strafbare vormen van exploitatie van prostitutie, te weten die vormen van exploitatie die gebaseerd zijn op onvrijwillige prostitutie, prostitutie door minderjarigen en prostitutie door illegalen. In de praktijk gebruikt men meestal de term mensenhandel om deze vormen van exploitatie van prostitutie aan te duiden. Als het gaat om internationale mensenhandel met het doel de slachtoffers in de seksindustrie te laten werken, wordt ook vaak de term vrouwenhandel gebruikt, aangezien in de meeste gevallen vrouwen hiervan het slachtoffer zijn.

Mensenhandel is niet per definitie internationaal. Ook binnen de landsgrenzen komt mensenhandel voor. In de Nederlandse wetgeving is bovendien een onderscheid gemaakt tussen mensenhandel en mensensmokkel. Mensenhandel gaat om handel in mensen voor prostitutiedoeleinden, terwijl het bij mensensmokkel gaat om voor geld mensen te helpen illegaal in Nederland te verblijven (Nationaal Rapporteur Mensenhandel (NRM) 2002: 2). In het dagelijkse taalgebruik worden deze twee begrippen wel vaak door elkaar gehaald.

In het artikel 250a van het Wetboek van Strafrecht worden de strafbare vormen van exploitatie van prostitutie verder gedefinieerd. Bij onvrijwillige prostitutie gaat het om dwang. Dit kan bij zowel minderjarige als volwassen prostituees voorkomen. Verder is het aanzetten tot prostitutie van minderjarigen strafbaar. Hierbij hoeft geen sprake te zijn van dwang, geweld of deceptie. Ook is het niet noodzakelijk dat een seksuele activiteit heeft plaatsgevonden voor eventuele vervolging (NRM 2002: 3). Voorts is de klant die seks heeft met een minderjarige ook strafbaar. Als het om prostitutie gaat is de leeftijdsgrens verlegd van 16 naar 17 jaar (NRM 2002). Hetzelfde geldt voor het recruterende van mensen in niet EU-landen voor prostitutiedoeleinden. Ook hier hoeft geen sprake te zijn van dwang, geweld of deceptie. Voorts hoeft ook in dit geval geen seksuele activiteit te hebben

plaatsgevonden voordat tot vervolging kan worden overgegaan, de intentie tot het aanzetten van prostitutie is voldoende grond (NRM 2002).

Alhoewel dit enigszins buiten de taakstelling van deze rapportage valt, is het toch noemenswaardig om te vermelden dat de Nederlandse wetgeving ook is aangepast op het gebied van sekstoerisme (in het buitenland). Volgens de nieuwe wetgeving zijn Nederlandse onderdanen die seks hebben met minderjarige prostituees in het buitenland strafbaar, indien een dergelijke activiteit in het desbetreffende land ook strafbaar is gesteld.

In de rest van deze paragraaf 4.3 zal de aandacht zich vooral richten op de relatie tussen het opheffen van het bordeelverbod en mensenhandel. Het vraagstuk van de slachtoffers en getuigen van (internationale) mensenhandel die recht hebben op een tijdelijke verblijfsvergunning gedurende het strafrechtelijke onderzoek (de zogenaamde B-9 regeling) valt buiten de opdracht van deze rapportage en is aan de orde gekomen in de thematische rapportage van de ACVZ.

Een van de belangrijkste problemen bij het analyseren van mensenhandel is het gebrek aan gegevens. Strafbare vormen van exploitatie van prostitutie doen zich vooral voor in de niet-gereguleerde sector van de branche en de praktijken binnen deze sector zijn per definitie minder zichtbaar. Toch is er een aantal verschillen te constateren tussen de verschillende vormen van strafbare exploitatie en hun zichtbaarheid. Zo geeft bijvoorbeeld een vrij groot aantal exploitanten en prostituees aan dat gedwongen prostitutie ook in de gereguleerde sector (soms) voorkomt. Tien procent van de ondervraagde prostituees beweert zelfs dat het vaak voorkomt (Daalder 2002: 40). Als dit wordt opgemerkt voor de gereguleerde sector ligt het in de verwachting dat het percentage van gedwongen prostitutie in de niet-gereguleerde sector met grotere regelmaat voorkomt.

Prostitutie van minderjarigen komt volgens de ondervraagden daarentegen zelden voor in de gereguleerde sector. En als het al voorkomt dan is die "vluchtig van aard" (Daalder 2002: 40). Dit houdt in dat minderjarigen heel kort op een zelfde werkplek blijven en veel van werkplek veranderen (Daalder 2002: 40). De belangrijkste reden hiervoor is dat er relatief zware straffen staan op de exploitatie van prostitutie door minderjarigen. De indrukken zijn echter dat prostitutie van minderjarigen eerder voorkomt in de niet-gereguleerde of verborgen sector. Minderjarigen hebben relatief vaak met dwang te maken. Dit komt vooral voor in situaties waarin meisjes onder druk van een "loverboy" komen te staan (Daalder 2002: 40-41). Alhoewel in de pers regelmatig het "loverboy" verschijnsel wordt besproken, met name als het gaat om Marokkaanse jongens en Nederlandse meisjes, is het niet duidelijk of het om een groeiend fenomeen gaat (Consultatie mr. drs. Marjan Wijers, 16 december 2002).

Ook thuisloze minderjarige jongens komen regelmatig in de prostitutie terecht. Voor zover bekend handelen zij echter vaak op eigen initiatief en staan niet onder dwang van een pooier of exploitant. Dit houdt in dat alleen de klant strafbaar is (Daalder 2002). De conclusie van de NRM wijkt enigszins hiervan af. Volgens de NRM kan er wel degelijk sprake zijn van dwang en uitbuiting onder minderjarige jongens, vooral omdat het niet alleen om thuisloze jongens gaat maar ook om illegaal in Nederland verblijvende jongens, voornamelijk uit Centraal Europa en Noord Afrika (NRM 2002:

56). Hun zwakke positie maakt hen gemakkelijker tot prooi. Noch het rapport Daalder noch het rapport van de NRM hebben cijfers over deze vorm van prostitutie.

Ook wat betreft prostitutie door illegaal in Nederland verblijvende buitenlandse vrouwen zijn er weinig betrouwbare cijfers. In principe worden bij de politie bekende gevallen van grensoverschrijdende mensenhandel aan de Stichting Tegen Vrouwenhandel (STV) doorgegeven. Echter niet alle vrouwen die slachtoffer zijn van mensenhandel doen aangifte. Een aantal van hen komt bij andere hulpverleningsinstanties terecht, maar deze geven dit niet altijd door aan de STV. Soms is er ook sprake van dubbeltelling (NRM 2002: 50-51). De data die beschikbaar zijn aan de NRM dateren ook uit 2000, dus de eventuele effecten van de opheffing van het bordeelverbod kunnen niet worden herleid.

Er heerst onduidelijkheid over de effecten van de opheffing van het bordeelverbod op strafbare vormen van prostitutie. Aan de ene kant zijn er geluiden uit de gereguleerde sector dat de klandizie terugloopt en klagen exploitanten ook regelmatig dat het moeilijker is om legale prostituees te werven (Daalder 2002; NRM 2002). Aan de andere kant geven hulpverleningsinstanties en organisaties zoals de Mr. de Graaf Stichting aan dat ze geen grote verschuivingen waarnemen naar de escort sector of het verborgen circuit, zoals de 06-prostitutie en thuiswerksters. De komst van nieuwe communicatiemiddelen is ook aan de prostitutiebranche niet voorbijgegaan en maakt het nog gemakkelijker om bepaalde sectoren van de branche aan het zicht te onttrekken.

Kortom het is nagenoeg onmogelijk om te beoordelen of het opheffen van het bordeelverbod juist strafbare vormen van exploitatie van prostitutie heeft bevorderd of dat de regulering heeft geleid tot een vermindering. Wel is duidelijk dat de verborgen sector niet is verdwenen en dat het deze zich nog steeds aan het zicht en controle van bijvoorbeeld gemeentelijke instanties en politie onttrekt. De nieuwe vormen van prostitutie, die gebruik maken van moderne communicatiemiddelen, hebben een en ander niet vereenvoudigd.

4.4 Evaluatie

Nederland loopt internationaal gezien uit de pas wat haar prostitutiebeleid betreft. Dit is dan ook de aanleiding geweest voor CEDAW om een aantal kritische kanttekeningen te plaatsen bij het beleid. In zijn landencommentaar heeft CEDAW vooral de vrees geuit dat de opheffing van het bordeelverbod negatieve neveneffecten zou kunnen hebben op mensenhandel. Tot nu toe zijn er echter geen duidelijke aanwijzingen dat dit inderdaad ook gebeurt. Daarentegen zijn er echter ook geen aanwijzingen voor het tegenovergestelde, namelijk dat de drie doelstellingen van de wetwijziging die te maken hebben met het terugdringen van strafbare vormen van exploitatie van prostitutie, bereikt zullen worden. Het is wellicht nog te kort na de invoering van de wetwijziging om grote veranderingen te verwachten, toch blijft het zaak een en ander goed te volgen en te monitoren. Daarbij is het vooral belangrijk een beter zicht te krijgen op de praktijken binnen de verborgen sector van de prostitutiebranche.

Toch is er een aantal trends waarneembaar die door een betere afstemming van beleid ondervangen kunnen worden. Zo geeft het rapport Daalder aan dat door verschil in vergunningenbeleid tussen gemeenten, wat betreft invoering en handhaving, er een verplaatsing geschiedt van strafbare vormen van exploitatie van prostitutie (2002:3). Juist de verborgen sector kiest voor vestiging op locaties waar de minste controle plaatsvindt. In dit verband is een ander probleem dat niet alle vormen van prostitutie onder het vergunningenbeleid vallen. Tussen gemeenten vallen op dit gebied ook discrepanties waar te nemen. Derhalve is het raadzaam om zoveel mogelijk te proberen een eenduidig beleid te voeren.

Tevens constateert het rapport Daalder dat er tot nu toe weinig handhaving van de nieuwe wetgeving is door de verschillende controlerende instanties. Veelal heeft men nog niet een specifiek prostitutiebeleid geformuleerd. Ook hierin moet verandering komen en veel meer initiatief genomen worden, in plaats van een afwachtende houding aan te nemen.

Vanuit de gereguleerde branche zelf is behoefte aan meer informatie. Er bestaat bijvoorbeeld onduidelijkheid over de relatie tussen de exploitant en prostituee: is er sprake van zelfstandigheid van de prostituee of is er eerder een gezagsrelatie die tevens een arbeidsrelatie inhoudt? Op dit punt dient duidelijkheid verschaft te worden door de Belastingdienst en de Arbeidsinspectie. Voorts is er van de kant van de prostituees veel verzet tegen de identificatieplicht van zelfstandige prostituees of de verplichting die aan de exploitanten wordt opgelegd om de identiteit van zelfstandige prostituees te controleren. De wortel van dit probleem ligt bij de sociale acceptatie en het imago van de branche. Veel prostituees willen niet dat het bekend wordt dat ze in de seksindustrie werken. Het standpunt van de overheid is echter dat voor het aangaan van een arbeidsrelatie of het uitoefenen van een beroep een identificatieplicht bestaat. Dus als prostitutie als (normale) arbeid wordt beschouwd zou deze verplichting ook voor deze branche gelden. Het is aan te bevelen dat er in overleg met de branche duidelijke afspraken hierover worden gemaakt.

Naast bovengenoemde bezwaren bestaat er ook verzet tegen de technisch hygiënische controles. Volgens de Rode Draad gaan deze te ver. Hygiënische controles zijn altijd een heikel punt geweest bij prostituees, met name omdat (mede) de integriteit van het lichaam in het geding is. Daarnaast worden klanten niet onderworpen aan een dergelijke controle. De rol die de GGD en de Stichting SOA-bestrijding tot nu toe hebben gespeeld op het preventieve vlak, lijkt op grote schaal geaccepteerd te worden en redelijk effectief te zijn. Onder de omstandigheden is het dan ook niet verstandig om de GGD ook een controlerende functie te laten vervullen. Zulks zou de opgebouwde vertrouwensrelatie met de branche kunnen schaden. De hygiëne op de werkplek zou ook door andere instanties kunnen worden uitgevoerd, bijvoorbeeld door de Arbo-dienst.

Wat betreft verbetering van de acceptatie en beeldvorming van de branche is tot nu toe niets gedaan. Hier zou eventueel een rol kunnen zijn weggelegd voor de overheid in samenwerking met vertegenwoordigende organisaties uit de branche. Een verbetering van het imago naar zakelijke dienstverleners toe is zeker nodig, omdat men anders het gevaar loopt alleen bij louche dienstverleners terecht te kunnen.

In zijn landencommentaar heeft CEDAW aangedrongen op het bieden van alternatieven, via bijscholing, cursussen, etc., aan prostituees die de branche willen verlaten. Ook de Rode Draad heeft hierop aangedrongen. Voor zover bekend heeft de overheid op dit gebied nog geen initiatieven ontplooid.

Wat betreft mensenhandel, of de strafbare vormen van exploitatie van prostitutie, zijn relatief weinig gegevens bekend. Dit heeft natuurlijk te maken met het feit dat veel van deze praktijken in het verborgen circuit plaatsvinden. Tot nu toe zijn er echter geen duidelijke aanwijzingen dat mensenhandel sterk toeneemt.

Een punt wat wel de aandacht verdient is dat er voor prostituees van buiten de EU geen mogelijkheid bestaat om een werkvergunning aan te vragen en legaal in Nederland te komen werken. De ban op werkvergunningen voor prostituees van buiten de EU staat haaks op de bedoelingen achter het opheffen van het bordeelverbod. Met het laatste heeft de wetgever onder meer beoogd prostitutie als een (reguliere) vorm van arbeid te aan te duiden. Daarnaast is een van doelstellingen een betere bescherming van de positie van prostituees. Als inderdaad prostitutie nu als een (reguliere) vorm van arbeid wordt beschouwd dan dient de Wet Arbeid Vreemdelingen ook op dit punt te worden aangepast. Immers, voor andere beroepen waarvoor een tekort bestaat op de arbeidsmarkt, zoals het geval is voor verplegend personeel, worden werkvergunningen verstrekt aan gekwalificeerd personeel van buiten de EU. Hetzelfde zou mogelijk moeten zijn voor de prostitutiebranche, mits er natuurlijk kan worden vastgesteld dat het niet om gedwongen prostitutie gaat. Daarnaast is er een nog een belangrijke overweging. De prostituees van buiten de EU die vrijwillig naar Nederland komen om te werken belanden voor het merendeel in het verborgen circuit. Hun illegale verblijf in Nederland ondermijnt hun positie en stelt hen bloot aan mogelijke dwang en bedreiging. Met andere woorden, hun positie wordt juist verzwakt in plaats van beschermd.

Kortom, de conclusies van dit hoofdstuk zijn dat de relatie tussen het opheffen van het bordeelverbod en een groei in mensenhandel niet is vastgesteld. Het is wellicht nog te kort na de invoering van de wetswijziging om een dergelijk verband te kunnen vaststellen. Over het algemeen is de opheffing van het bordeelverbod positief ontvangen door de branche en het Nederlandse publiek. Toch is een aantal verbeteringen in beleid mogelijk, met name een meer gelijkvormige en gelijktijdige invoering en handhaving van het vergunningstelsel. Tevens wordt sterk aanbevolen dat de ban op werkvergunningen voor prostituees van buiten de EU wordt opgeheven.

5. Vrouwen, openbaar bestuur en besluitvorming (artikelen 7 en 8)

5.1. Inleiding

Wat betreft het aandeel van vrouwen in politiek en openbaar leven is Nederland zeker geen voorloper. Dit wordt ook door CEDAW in zijn landencommentaar benadrukt wanneer het zijn bezorgdheid uitspreekt over het relatief lage percentage van vrouwen in de politiek en het openbaar leven (CEDAW 2001a). In feite erkent het kabinet Kok II indirect deze situatie met de volgende opening van het hoofdstuk Macht en besluitvorming van het *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie* (SZW 2000b): “Het is tijd voor een doorbraak van vrouwen op hogere posities. Of het nu gaat om politieke functies, het bedrijfsleven, het openbaar bestuur of de non-profit sector” (65).

In dit hoofdstuk zal het beleid ten aanzien van de verbetering van de positie en het aandeel van vrouwen in de politiek en het openbaar leven aan de orde komen. Daarbij zullen de volgende thema's worden behandeld:

- Deelname van vrouwen in politieke functies op alle niveaus;
- De SGP kwestie;
- Deelname van vrouwen in leidinggevende en besluitvormende posities in de particuliere en publieke sector
- Aanwezigheid en functioneren van een “national machinery” voor het ondersteunen van het emancipatiebeleid

5.2. Deelname van vrouwen in politieke functies op alle niveaus

Met name vanaf eind jaren zeventig tot eind jaren tachtig is er grote vooruitgang geboekt wat betreft de deelname van vrouwen in politieke functies. Vanaf het begin jaren negentig begint de groei in deelname echter te stagneren. Sinds die tijd schommelt het aantal vrouwelijke leden in bijvoorbeeld de Tweede Kamer rond de dertig tot vijfendertig procent. Toch formuleert het kabinet Kok II in het *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie* (SZW 2000b) ambitieuze streefcijfers voor vrouwen in de politiek. Het uitgangspunt is dat met iedere verkiezing het streefcijfer wordt verhoogd met 5% totdat evenredige vertegenwoordiging van vrouwen en mannen is bereikt. Voor die functies en organen waarin het aandeel van vrouwen op het moment nog bijzonder laag is zijn de streefcijfers ook minder hoog. Voor een overzicht van de huidige stand van zaken en de streefcijfers zie tabel 5.1.

Tabel 5.1 Aandeel vrouwen in de politiek en streefcijfers (in procenten)

	2000	2002	Streefcijfer 2004	Streefcijfer 2010
Ministers	27	7	40	50
Staatssecretarissen	36	29	40	50
Tweede Kamer	34	35	40	50
Eerste Kamer	28	-	40	50
Europees Parlement	36	-	40	50
Provinciale Staten	30	-	40	50
Gemeenteraden	22	- ^a	35	45
Besturen Waterschap	11	-	20	30
Commissarissen van de Koningin	0	-	15	30
Gedeputeerden	26	-	40	50 ^b
Burgemeesters	19	-	30	40
Wethouders	18	-	30	40 ^b
Voorzitters Waterschappen	4	-	8-20	20-30

^a Bij het verschijnen van de *Emancipatiemonitor 2002* waren deze gegevens nog niet bekend bij BZK

^b De streefcijfers zijn schattingen op basis van de beschrijving in het *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie* (SZW 2000b).

- niet bekend of er zijn geen veranderingen opgetreden sinds 2000

Bron: *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie* (SZW 2000b): 69-71; Portegijs, Boelens en Keuzenkamp (2002) *Emancipatiemonitor 2002*, Tabel 7.14

Op basis van de gegevens in tabel 5.1 vallen twee zaken te constateren. Ten eerste bestaat er nog een grote kloof tussen het huidige aandeel van vrouwen in de politiek en de streefcijfers. Dit betekent dat de overheid een grote inspanning zal moeten leveren om de streefcijfers te halen. De vraag is of het tot nu toe gevoerde beleid daarvoor wel voldoende is. Volgens eigen zeggen is de taak die voor de overheid is weggelegd vooral stimulerend, faciliterend en ondersteunend (SZW 2000b: 69). In concreto komt dit erop neer dat de overheid een "leidraad met tips voor werving en

selectie van vrouwen en allochtonen” heeft gemaakt “om te bevorderen dat kieslijsten divers zijn samengesteld” (SZW 2000b: 71).

Dit brengt ons tevens op het tweede punt. De politieke omslag die in mei 2002 plaatsvond heeft ook zijn sporen achtergelaten op het aandeel van vrouwen in de politiek. Zo hadden de nieuwe partijen bij de verkiezingen in mei 2003 het laagste aandeel vrouwen: Leefbaar Nederland had zelfs geen enkele vrouw onder haar kamerleden en de Lijst Pim Fortuyn slechts 15,4 % (Portegijs et al. 2002: 188). Daarnaast hadden in het kabinet Balkenende I slechts 1 vrouwelijke minister en 4 vrouwelijke staatssecretarissen zitting (Portegijs et al. 2002: 189). Zoals de *Emancipatiemonitor 2002* terecht concludeert:

In veel gevallen valt te betwijfelen of de streefcijfers wel gehaald zullen worden. Dat extra inspanningen nodig zijn om dat te realiseren moge duidelijk zijn. Gezien de samenstelling van het huidige kabinet [=kabinet Balkenende I] is echter de constatering op zijn plaats dat dit bepaald geen goed voorbeeld geeft (Portegijs et al. 2002: 194).

Het is nog te vroeg om vast te kunnen stellen of de negatieve trend zich doorzet met de huidige kabinetsformatie.

5.3. De SGP kwestie

De conclusie van het Verdragscomité dat Nederland het VN Vrouwenverdrag schendt omdat de staat niets onderneemt tegen een politieke partij die vrouwen discrimineert, heeft veel stof doen opwaaien. Het Verdragscomité schrijft letterlijk in zijn landencommentaar:

The Committee notes with concern that in the Netherlands there is a political party represented in the Parliament which excludes women from membership which is a violation of article 7c of the Convention.

The Committee recommends that the State party take urgent measure to address this situation, including through the adoption of legislation that brings the membership of political parties into conformity with the obligations under article 7 (CEDAW 2001a: 5)

Zoals eerder aangegeven komt het zelden of nooit voor dat een Europees land schuldig wordt bevonden aan het schenden van een verdragsartikel. Tegen deze achtergrond is de reactie van het kabinet Kok II, bij monde van Staatssecretaris Verstand-Bogaert, verrassend te noemen. In haar reactie geeft de Staatssecretaris aan dat de regering niet van plan is op enigerlei wijze actie te ondernemen richting de SGP. De redenen die hiervoor worden aangedragen zijn als volgt. Ten eerste gaat het volgens het kabinet om een botsing van grondrechten, te weten non-discriminatie versus godsdienst- en verenigingsvrijheid. Daarnaast is de regering van mening dat grote terughoudendheid moet worden betracht met het opleggen van een partijverbod. En ten derde bestaan er volgens de Staatssecretaris al voldoende

mogelijkheden binnen de bestaande wet om de discriminatie door de SGP aan te pakken (Boerefijn en de Boer 2001; Holtmaat 2001d; SZW 2001, 1 oktober, 000825).

De reactie van het kabinet Kok II is van diverse kanten bekritiseerd. Zo wordt opgemerkt dat met het naast zich neerleggen van een conclusie van het CEDAW de Nederlandse staat de internationale rechtsorde ondermijnt (Holtmaat 2001). Zich beroepen op de interpretatie van de Nederlandse wetgever om te beweren dat Nederland handelt conform het verdrag (SZW 2001, 1 oktober, 000825) is dan ook vanuit internationaal rechterlijk oogpunt onjuist. Het is niet aan de Nederlandse wetgever maar aan het CEDAW om toezicht te houden op de naleving van het Verdrag en de interpretatie daarvan (Boerefijn en de Boer 2001).

Ook de argumentatie dat het om een botsing van grondrechten gaat waarvan de verhouding goed moet worden afgewogen heeft veel kritiek opgeroepen. In Holtmaat's optiek (2001d) gaat, ook volgens de Nederlandse grondwet, het discriminatieverbod als grondrecht boven vrijheidsrechten. Daarnaast worden de twee resterende argumenten van Staatssecretaris Verstand-Bogaert ook bekritiseerd. Zoals Holtmaat (2001d) suggereert, hoeft men niet onmiddellijk over te gaan op een partijverbod, maar zijn er andere maatregelen mogelijk. Te denken valt aan het niet verlenen van subsidies en zendtijd en het verhinderen om aan verkiezingen deel te nemen. Dergelijke maatregelen zouden de Nederlandse situatie al in overeenstemming brengen met de eisen van artikel 7 van het VN Vrouwenverdrag.

Tot nu toe is er geen verandering gekomen in de positie van de Nederlandse regering. Vanuit vrouwenorganisaties wordt echter wel serieus nagedacht over de mogelijkheid om gebruik te maken van het individueel klachtrecht en de SGP-kwestie op die manier weer aan de orde te stellen bij CEDAW.

5.4. Deelname van vrouwen in leidinggevende en besluitvormende posities in de private en publieke sector

De *Emancipatiemonitor 2002* begint haar overzicht van het aandeel vrouwen in het openbaar bestuur met de opmerking: "realisatie van het streefdoel van evenredige vertegenwoordiging in het openbaar bestuur ligt nog ver in het verschiet" (Portegijs et al. 2002: 189). Inderdaad het cijfermateriaal dat wordt aangedragen is ontvondend. Nog minder gunstig is het beeld bij de ambtelijke top. Tabellen 5.2 en 5.3 schetsen een beeld van de situatie.

**Tabel 5.2 Het aandeel van vrouwen in het openbaar bestuur, 1998-2000
(in procenten)**

	1998	2000
Raad van State	16	21
Algemene Rekenkamer	20	20
Leden externe adviesorganen	22	25
Voorzitter samenwerkingsorganen gemeenten	9	7
Voorzitter/secretaris belangrijkste ZBO's ^a	4	6
Zittende magistratuur (rechters)	38	41
Staande magistratuur ^b	38	43
Top politiekorps	4	6

^a Omvat SER, PBO's, RBA, Kamers van Koophandel

^b Vertegenwoordigers van het Openbaar Ministerie (officieren van justitie)

Bron: Portegijs et al. (2002) *Emancipatiemonitor 2002*, tabel 7.15

Tabel 5.3 Het aandeel van vrouwen in de ambtelijke top, 1998-2000 (in procenten)

	1998	2000
Secretarissen-generaal	0	8
Plv. SG	20	0
Directeuren-generaal	10	9
Plv. DG	0	7
Griffiers	0	17
Gemeentesecretarissen	6	8
Secretarissen waterschappen	2	4

Bron: Portegijs et al. (2002) *Emancipatiemonitor 2002*, tabel 7.16

Het kabinet Kok II geeft zelf in zijn *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie* (SZW 2000b) aan dat de situatie in het openbaar bestuur en ambtelijke top niet echt rooskleurig is. Daarom zijn de streefcijfers ook relatief laag gehouden. Wel is de aanbeveling dat voor hoge functies in het openbaar bestuur wordt gestreefd naar evenredige vertegenwoordiging. Maar voor functies waar het aandeel vrouwen nu bijzonder klein is, zoals voor de politietop, wordt het wenselijk geacht om in 2010 een streefcijfer van 20-30% te halen (SZW 2000b: 70).

Voor het aandeel vrouwen in de ambtelijke top worden zelfs geen kwantitatieve doelen gesteld. Dit wordt aan de departementen overgelaten. Uit de *Eindrapportage Actieplan Emancipatietaakstellingen Departementen 2001-2002* blijkt dat een aantal departementen, zoals het ministerie van Defensie, LNV en V&W, wel bereid is kwantitatieve doelen te formuleren en andere niet. In het geval van BZK heeft men de streefcijfers voor het aandeel vrouwen bij de politie en brandweer naar beneden

bijgesteld (*Eindrapportage Actieplan Emancipatietaakstellingen Departementen 2001-2002*). In dit opzicht kwijt de overheid zich niet van haar taak als voorbeeldwerkgever. Wat het aandeel vrouwen in het bedrijfsleven en het maatschappelijk middenveld betreft is het duidelijk dat er een glazen plafond bestaat. Bovendien is er een duidelijke gender segregatie naar bedrijfstak en tussen het bedrijfsleven en de non-profit sector. Aangezien meer vrouwen in de non-profit sector werken zijn er in die sector ook meer vrouwen op managementposities te vinden. Volgens de *Emancipatiemonitor 2002* was in 2001 het aandeel vrouwen onder managers in hogere en wetenschappelijke beroepen 13 % en in de niet-commerciële dienstverlening 37% (Portegijs et al. 2002: 177). De ministeries van EZ en SZW proberen via dialoog met het bedrijfsleven en in overleg met organisaties zoals Toplink en Opportunity in Bedrijf het glazen plafond te verminderen door ook het bedrijfsleven streefcijfers te laten formuleren en informatie over “best practices” te verspreiden. Onlangs is er ook een ambassadeursnetwerk van sleutelfiguren in het Nederlandse bedrijfsleven opgezet om het glazen plafond te doorbreken. Tegen deze achtergrond is het echter wel bevreedend dat het ministerie van EZ heeft besloten de subsidie voor Toplink en Opportunity in Bedrijf per eind 2002 stop te zetten.

5.5. Aanwezigheid en functioneren van een “national machinery” voor het ondersteunen van het emancipatiebeleid

Zowel vanuit CEDAW als de Beijing Vrouwenconferentie (1995) wordt de noodzaak van een goede “national machinery” voor de formulering en implementatie van emancipatiebeleid benadrukt. Het gaat hierbij niet alleen om de mogelijkheid voor dialoog met het maatschappelijk middenveld, in het bijzonder vrouwenorganisaties, maar ook om beleidsbeïnvloeding vanuit datzelfde maatschappelijk middenveld. Voor een goed functioneren van een gendermainstreaming-beleid is een dergelijke “national machinery” onontbeerlijk.

In Nederland bestaat een brede schakering aan (semi-)professionele vrouwenorganisaties die tegelijkertijd een onderdeel (kunnen) vormen van de “national machinery”. Daarnaast had de overheid tot voor kort de beschikking over de Emancipatieraad die over een groot aantal beleidsvoornemens advies heeft uitgebracht. De redenen voor het opheffen van de Emancipatieraad vallen buiten het bestek van deze rapportage. Toch lijkt met het opheffen van de Emancipatieraad een nieuwe weg te zijn ingeslagen die zou kunnen leiden tot een geleidelijke afbraak van de “national machinery”. Zo is in plaats van de Emancipatieraad E-Quality gekomen, dat een bundeling is van verschillende vrouwenorganisaties. E-Quality is opgezet als een gender expertise centrum, waarop de overheid regelmatig een beroep zou kunnen doen ter ondersteuning van haar emancipatiebeleid. Naast E-Quality is er nog een aantal organisaties zoals het Clara Wichman Instituut, TransAct en de Stichting Tegen Vrouwenhandel, die een soortgelijke rol vervullen. Het belangrijkste probleem is echter dat deze organisaties steeds meer gedwongen worden projectmatig te werken omdat hun structurele subsidies afnemen. Dat betekent niet alleen dat men relatief steeds meer tijd kwijt is aan fondsenwerving, maar ook dat prioriteiten door geldschieters, in het bijzonder de overheid, worden vastgesteld.

De nadelen van niet-structurele subsidies worden nog eens onderstreept in de *Beleidsbrief Emancipatie en Familiezaken 2003* van Staatssecretaris Khee Liang Phoa. Niet alleen kondigt de Staatssecretaris daarin aan dat de subsidies voor Toplink en Opportunity in Bedrijf worden beëindigd, maar vermeldt hij tevens dat E-Quality aan twee onderzoeken zal worden onderworpen: "Het eerste betreft een eindexamen van de huidige subsidie aan E-Quality. Het tweede betreft een breder onderzoek naar de behoefte aan en mogelijkheden van een gender expertise centrum" (*Beleidsbrief Emancipatie en Familiezaken 2003* DCE/02/87408: 30). Of dit voornemen wordt uitgevoerd onder het nieuwe kabinet is de vraag.

5.6. Evaluatie

Vergeleken met andere Europese landen loopt Nederland zeker niet voorop als het gaat om het aandeel vrouwen in politiek en openbaar leven. Toch is er veel vooruitgang geboekt, met name in de jaren 80 en begin jaren 90. De overheid is altijd terughoudend geweest in het hanteren van kwantitatieve doelstellingen, maar het kabinet Kok II heeft een aantal duidelijke streefcijfers geformuleerd om het aandeel vrouwen in de politiek en het openbaar bestuur te verhogen. De vraag is echter of deze streefcijfers wel gehaald zullen worden. De inschatting van de *Emancipatiemonitor 2002* is dat dit niet het geval zal zijn. Ook valt uit de cijfers van de *Emancipatiemonitor 2002* te concluderen dat het aandeel vrouwen in de landelijke en Europese politiek redelijk is, maar dat het achterblijft op lokaal niveau en wat betreft niet-verkozen organen, zoals waterschappen.

Ook is het interessant te constateren dat de overheid de taak als "modelwerkgever" niet al te serieus neemt als het gaat om het vergroten van het aandeel vrouwen in topfuncties. Het al dan niet formuleren van streefcijfers om het aandeel vrouwen in de departementale top te vergroten wordt geheel aan de departementen overgelaten. Het resultaat is dat een aantal departementen niet eens het vergroten van het aandeel vrouwen als emancipatietaakstelling heeft geformuleerd. Dit kan worden gezien als een duidelijk negatief effect van gender mainstreaming.

Wat betreft het bedrijfsleven en het maatschappelijk middenveld heeft de overheid voor dialoog en stimuleringsbeleid gekozen. Ook hier is de vraag wat gebeurt er als streefcijfers of doelstellingen niet worden gehaald? Kunnen er sancties worden toegepast of is een gericht stimuleringsbeleid effectiever? Bij het laatste zou men bijvoorbeeld kunnen denken aan belastingvoordelen voor bedrijven die een vrouw-vriendelijk en gender sensitief beleid voeren (denk hierbij ook aan reclame die gender-stereotype beeldvorming doorbreekt).

Op het gebied van het doorbreken van gender-stereotype beeldvorming heeft de overheid tot nu toe weinig initiatieven ontplooid. Het enige concrete initiatief is het samenstellen door het Bureau Beeldvorming van de NOS van een gids met vrouwelijke experts. De effecten van dit initiatief zijn onbekend.

Wat betreft de "national machinery", of emancipatie-ondersteuningsstructuur, zijn de signalen verontrustend. De literatuur op het gebied van gender mainstreaming is het erover eens dat er voldoende gender-deskundigheid aanwezig moet zijn (o.a. in

de vorm van een “national machinery”) voor een succesvol beleid van gender mainstreaming. De huidige trend om steeds meer projectmatig te subsidiëren heeft, zoals aangegeven, twee grote nadelen: het betekent dat veel tijd en energie wordt besteed aan fondsenwerving en dat de prioriteiten door de geldschietters worden vastgesteld. De vraag is hoe onder de omstandigheden nog verwacht mag worden dat organisaties met vernieuwende initiatieven komen. Natuurlijk is het niet de bedoeling om slecht functionerende organisaties te (blijven) subsidiëren. Toch lijkt dit nieuwe subsidiebeleid als effect te hebben dat de bestaande gender expertise, noodzakelijk voor een succesvol gendermainstreaming-beleid, verwatert en dat de invloed van het maatschappelijk middenveld, i.h.b. vrouwenorganisaties, op het gebied van macht en besluitvorming afneemt. Dit staat haaks op de doelstelling van het kabinet om juist het aandeel vrouwen (en hun invloed) in de politiek en het openbaar leven te vergroten.

6. Onderwijs (artikel 10)

6.1 Inleiding

Op het gebied van onderwijs in Nederland is er nagenoeg geen achterstand meer voor meisjes. Het is zelfs zo dat in 1999 een omslag heeft plaatsgevonden. In dit jaar schreven zich voor het eerst meer meisjes dan jongens in voor het hoger onderwijs. Ook qua opleidingsniveau heeft er zich een kentering voorgedaan. Voor de leeftijdsgroep van 15-24 jarigen is het opleidingsniveau van meisjes zelfs iets hoger dan dat van jongens (Portegijs et al. 2002). Toch blijft er een groot verschil bestaan tussen jongens en meisjes wat betreft hun vakkenkeuze. Meisjes kiezen nog steeds vaker voor de niet-exacte vakken, zoals talen en geschiedenis, terwijl jongens zich meer op de exacte vakken richten. Ondanks campagnes van de overheid om meisjes te stimuleren exact te kiezen, ligt het percentage nog steeds laag, met uitzondering van wiskunde A. Van de HAVO en VWO geslaagden hebben zelfs meer meisjes dan jongens het in hun pakket zitten (Portegijs et al. 2002: 43).

Allochtone leerlingen hebben over het algemeen een lagere opleiding dan autochtone leerlingen. Ook is het slagingspercentage van allochtone leerlingen over het algemeen lager dan dat van autochtone leerlingen. Voor het VBO/LWOO onderwijs, waar vele allochtone jongeren in terechtkomen, is het slagingspercentage van (allochtone) meisjes hoger dan dat van (allochtone) jongens. Wat betreft hun vakkenkeuze vertonen allochtone leerlingen een zelfde beeld als autochtone leerlingen. Meisjes kiezen eerder voor de sector zorg en welzijn en jongens voor techniek. Toch is het aandeel meisjes in de sector techniek van het beroepsbegeleidend leren (BBL) in de laatste tien jaar verzesvoudigd (Portegijs et al. 2002: 40).

Wat betreft de arbeidsmarktperspectieven van de verschillende opleidingen blijkt dat deze voor meisjes niet slechter zijn dan die voor jongens. Bovendien zijn de arbeidsmarktperspectieven voor typische meisjesopleidingen over het algemeen minder conjunctuurgevoelig. De technische opleidingen die veelal door jongens gekozen worden zijn in hoge mate conjunctuurgevoelig. Wel is het zo dat vrouwenberoepen minder beloond worden en tevens minder carrière perspectief bieden dan mannenberoepen (Portegijs et al. 2002: 54-55).

Kortom, in een zeer korte periode hebben meisjes voor een groot deel hun achterstand in het onderwijs ingehaald of zelfs omgezet in een voorsprong. Een probleem blijft dat er een nog steeds een groot verschil is tussen het vakkenpakket wat door jongens gekozen wordt en dat van meisjes. In dit opzicht steekt Nederland af tegen andere Europese landen waar een dergelijk onderscheid niet zo sterk is. Verontrustend is dat allochtone jongeren, m.n. niet-westerse allochtonen, qua opleiding duidelijk achterblijven bij autochtone jongeren.

6.2 Vrouwen in management

Een minder rooskleurig beeld moet geschetst worden voor het aandeel vrouwen in managementposities in het onderwijs. Dit geldt voor alle vormen van onderwijs, maar in het bijzonder voor het wetenschappelijk onderwijs. Sinds 1990 is het aandeel vrouwelijke hoogleraren amper gestegen. Bovendien is Nederland wat betreft het aandeel vrouwelijke universitair hoofddocenten (UHD's) en hoogleraren hekkensluiter in Europa en in vergelijking met landen als de Verenigde Staten, Canada en Australië (Bosch en Potting 2001). Tabellen 6.1 en 6.2 geven een duidelijk overzicht van de situatie.

Tabel 6.1 Aandeel vrouwen in managementposities voor verschillende onderwijsvormen (in procenten)

	1993	1999
<i>Basisonderwijs</i>		
Adjunct hoofd	49.1	45.6
Hoofd	13.1	14.0
<i>Speciaal onderwijs</i>		
Adjunct hoofd	19.4	20.6
Hoofd	7.2	9.6
<i>Voortgezet onderwijs</i>		
Adjunct hoofd	11.1	13.1
Hoofd	5.7	8.6
<i>Beroeps- en volwassenenonderwijs</i>		
Schaal 13+	14.2 (1994)	21.6
<i>Hoger beroepsonderwijs</i>		
Schaal 13+	5.5 (1992)	10.6 (1998)
<i>Wetenschappelijk onderwijs</i>		
Universitair hoofddocent	6.4	8.2
Hoogleraar	3.6	5.4

Bron: Directie Coördinatie Emancipatiebeleid (2000). *Third Report of the Netherlands to the UN: Committee for the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women: 81.*

Tabel 6.2 Aandeel vrouwen in management en onderwijsposities voor verschillende onderwijsvormen (in procenten)

	1998	1999
<i>Basisonderwijs</i>		
Onderwijs	73.9	74.7
Management	25.0	25.5
<i>Speciaal onderwijs</i>		
Onderwijs	58.8	60.1
Management	14.4	14.6
<i>Voortgezet onderwijs</i>		
Onderwijs	31.3	32.5
Management	11.1	11.8
<i>Beroeps- en volwassenenonderwijs</i>		
<Schaal 13+	38.8	39.9
Schaal 13+	20.5	21.6
<i>Hoger beroepsonderwijs</i>		
<Schaal 13+	30.2	30.0
Schaal 13+	9.9	10.6
<i>Wetenschappelijk onderwijs</i>		
Overige academische staf	33.9	32.9
Assistent in opleiding	37.5	41.5
Universitair docent	19.6	21.2
Universitair hoofddocent	7.5	8.2
Hoogleraar	4.9	5.4

Bron: Directie Coördinatie Emancipatiebeleid (2000). *Third Report of the Netherlands to the UN: Committee for the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women: 81-82.*

Zoals uit de twee tabellen blijkt zijn vrouwen op alle niveaus van onderwijs ondervertegenwoordigd in managementposities. Ook in het basisonderwijs, waarin driekwart van het onderwijzend personeel vrouw is, bekleedt slechts 25% een managementpositie en is slechts 14% directeur of hoofd van de school. Zoals al aangegeven is de situatie op de universiteiten bijzonder betreurenswaardig. Wat betreft de Colleges van Bestuur was het aandeel vrouwen in 2000 drie (tegenover 37 mannen), hetgeen 8% bedraagt (Ministerie van OC&W (2001: 43). CEDAW heeft dan ook forse kritiek geleverd op de situatie aan de Nederlandse universiteiten.

6.3 Overheidsbeleid

Het Nederlandse onderwijsbeleid verschilt van dat in vele omringende landen. De heersende cultuur is dat de overheid zich niet te veel met de inhoud van het onderwijs mag bemoeien en dat de instellingen een grote mate van autonomie kennen. Deze situatie maakt het moeilijk om regels op te leggen, dus ook op het gebied van emancipatie. Derhalve duurt het lang voordat emancipatiebeleid enig effect heeft (Consultatie Dr Barbara van Balen, 16 december 2002).

De overheid heeft zich dan ook op de meeste terreinen beperkt tot het formuleren van stimuleringsmaatregelen. De vraag is echter in hoeverre deze aanslaan en wat voor actie wordt ondernomen als de stimuleringsmaatregelen niet het gewenste effect sorteren. Een goed voorbeeld zijn de campagnes voor meisjes ("Kies exact"). Uit de gegevens verzameld door de *Emancipatiemonitor 2002* blijkt niet dat deze campagnes een doorslaand succes geweest zijn. Zoals in paragraaf 6.1 vermeld, kiest het merendeel van de meisjes nog steeds voor de talen of gamma-richting.

Het ministerie van OC&W heeft in 1998 zijn emancipatienota *Een Kristal van Kansen* doen verschijnen. Hierin wordt een aantal doelstellingen geformuleerd om emancipatie binnen de verschillende onderwijssectoren te verbeteren. In het tweede deel van deze nota worden deze doelstellingen uitgewerkt en geconcretiseerd. Zo geeft OC&W ten eerste aan het EER-instrument te willen inzetten bij "majeure beleidsvoornemens" (OC&W 1998: 28). Voorts zijn ook emancipatieprijzen voor zowel het hoger als het voortgezet onderwijs ingesteld als stimuleringsmaatregel.

Tevens is er lesmateriaal ontwikkeld dat probeert bestaande rolpatronen en genderstereotype beeldvorming te doorbreken. Ook hier gaat het om de eerder genoemde stimuleringsmaatregelen.

Om het aandeel van vrouwen in het management op alle niveaus te vergroten is de *Wet inzake de evenredige vertegenwoordiging van vrouwen in leidinggevende functies in het onderwijs* aangenomen. De nota geeft aan dat het ministerie van OC&W van plan is om op alle niveaus, van basis- tot en met universitair onderwijs, na te gaan hoe de wet het beste geïmplementeerd kan worden. Daarnaast is voor het wetenschappelijk onderwijs een aparte stimuleringsmaatregel geïnitieerd om het aantal vrouwelijke UHD's te verhogen. Het Aspasia-programma stelt vrouwelijke universitair docenten (UD's) in de gelegenheid om een onderzoeksvorstel in te dienen bij de Nederlandse

Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Indien het onderzoeksvoorstel wordt gehonoreerd vindt een (voorlopige) bevordering tot UHD plaats die, indien het project succesvol is afgerond, permanent wordt gemaakt.

Naast deze stimuleringsmaatregelen om het aandeel van vrouwen in managementposities te verbeteren, heeft het ministerie van OC&W ook beleid ontwikkeld op het gebied van seksuele intimidatie. De maatregelen zijn vooral gericht op het basis- en voortgezet onderwijs. Beleid op het gebied van seksuele intimidatie is vooral sinds 1990 tot stand gekomen nadat een aantal geruchtmakende zaken in de pers is gekomen. Bij seksuele intimidatie in het onderwijs spelen twee belangrijke factoren. Ten eerste gaat het om minderjarigen en ten tweede is er sprake van een "bijzondere pedagogische gezagsrelatie tussen het slachtoffer en de dader" (Boerefijn et al. 2000: 190). De getroffen maatregelen komen erop neer dat scholen een goede klachtenregeling moeten hebben en een klachtencommissie moeten instellen. Naast deze maatregelen ter bestrijding van seksuele intimidatie is er ook aandacht voor preventie. Het is inmiddels verplicht voor scholen in het voortgezet onderwijs om seksuele voorlichting te geven en aan weerbaarheidstraining te doen (Boerefijn et al. 2000: 192).

6.4 Evaluatie

Op het gebied van onderwijs is in de laatste 20 tot 30 jaar veel veranderd. De achterstand die meisjes hadden is inmiddels ingelopen. In sommige gevallen, bijvoorbeeld voor bepaalde groepen allochtone meisjes, is er zelfs sprake van een voorsprong. Toch is er een belangrijk punt waarop Nederland afwijkt van landen om haar heen. Het gaat om de vakkenpakketkeuze van leerlingen in het voortgezet onderwijs. De overheid heeft wel pogingen gedaan om meisjes via voorlichtingscampagnes te stimuleren "exact" te kiezen. Dit heeft echter niet het gewenste resultaat gehad. Voor zover bekend, is er van overheidswege geen onderzoek gedaan naar de redenen waarom de campagne niet is aangeslagen en waarom Nederland wat dit betreft een uitzondering vormt in vergelijking met omliggende landen. Het lijkt wel of het "exact kiezen van meisjes" inmiddels van de agenda is verdwenen. Daarvoor in de plaats is een beleid gekomen dat erop gericht is om meisjes meer betrokken te laten zijn bij ICT (Ministerie van OC&W 1998).

Wat het emancipatiebeleid van het ministerie van OC&W betreft valt op dat er geen duidelijk verband bestaat tussen de emancipatienota *Een Kristal van Kansen* en de departementale emancipatietaakstellingen die het ministerie heeft geformuleerd. Voor het onderwijs zijn er drie taakstellingen: 1) modernisering van arbeidsverhoudingen en -voorwaarden; 2) aandacht voor de emancipatiedimensie in de ICT in het primair en voortgezet onderwijs; 3) verruiming van schoolopeningstijden (Ministerie van SZW (26 206, nr. 11) 2002). Van deze drie taakstellingen komt alleen de tweede voort uit de emancipatienota van OC&W (Consultatie Dr Barbara van Balen 16 december 2002).

In het algemeen kan tevens geconstateerd worden dat er een discrepantie bestaat tussen de voornemens van het ministerie en de concrete beleidsimplementatie. Zo geeft het ministerie van OC&W in de emancipatienota *Een Kristal van Kansen* (1998) zelf aan dat het instrument van EER moet worden ingezet bij majeure

beleidsvoornemens. Toch is er geen EER toegepast op de invoering van een majeure verandering in het voortgezet onderwijs, te weten het studiehuis. In dit opzicht volgt het ministerie kennelijk zijn eigen voornemens niet op.

Hetzelfde geldt voor de invoering van de Wet inzake de evenredige vertegenwoordiging van vrouwen in leidinggevende functies in het onderwijs. Het is onbekend welke maatregelen het ministerie heeft genomen om deze wet in te voeren. Wat het wetenschappelijk onderwijs betreft heeft het ministerie wel het Aspasia programma geïntroduceerd. Helaas is uit onderzoek van Bosch en Potting (2001) gebleken dat ook de invoering van dat programma veel te wensen overliet. Niet alleen ging het om een relatief gering bedrag en hoeveelheid vrouwen die uiteindelijk door de selectie heen kwamen, maar is de implementatie binnen universiteiten, met name op afdelings- en faculteitsniveau zeer onregelmatig en onevenredig geweest. De redenen hiervoor zijn vooral te zoeken in de autonomie van de instellingen en de nieuwe universitaire bestuursstructuur die weer veel beslissingsbevoegdheid bij de hoogleraren en afdelingshoofden neerlegt. Dit maakt dat kandidaten afhankelijk zijn van hun hoogleraren voor een eventuele uitnodiging om mee te mogen doen aan Aspasia (Bosch en Potting 2001).

De maatregel bij een van de wetenschappelijke instellingen om de emancipatiecommissie op te heffen komt bevreemdend over tegen de achtergrond van het (overheids)beleid en de nieuwe wetgeving gericht op het verhogen van het percentage vrouwelijke UHD's en hoogleraren aan Nederlandse universiteiten. Dit doet de vraag rijzen hoe serieus de overheid en de universitaire instellingen omgaan met de invoering van de nieuwe wet.

Als het gaat om het thema van seksuele intimidatie heeft de overheid een duidelijke inspanning geleverd. Toch is er ook op dit vlak nog een aantal verbeteringen mogelijk. Zo zou er volgens Boerefijn et al. (2000) een verplichting moeten zijn dat scholen een (externe, onafhankelijke) vertrouwenspersoon aanstellen. Voorts is de klachtenregeling die bestaat niet toegespitst op seksuele intimidatie binnen het onderwijs en dit is in strijd met het Vrouwenverdrag (Boerefijn et al. 2000: 196). Ook is het noodzakelijk dat er voldoende (juridische) deskundigheid bij de klachtencommissies aanwezig is.

De conclusie die getrokken kan worden is dat meisjes inmiddels hun onderwijsachterstand hebben ingehaald. Toch blijft de segregatie wat vakkenkeuze betreft problematisch. Voorts blijkt dat er in het algemeen door het ministerie van OC&W weinig wordt ingegaan op de eventuele resultaten van het stimuleringsbeleid. Dit is bijvoorbeeld gebleken uit de campagne voor "exact kiezen". Ook qua invoering van wetgeving en implementatie van beleid blijkt dat men het er vaak bij laat zitten.

7. Vrouwen en gezondheidszorg (artikel 12)

7.1 Inleiding

Het thema vrouwen en gezondheid(szorg) heeft met de aanvang van de tweede feministische golf in de jaren 70 een belangrijke impuls gekregen. Daarbij werden niet alleen de reproductieve gezondheid en rechten van vrouwen centraal gesteld, maar ook de medicalisering van de gezondheidszorg aangekaart, met name waar het gaat om geboorte- en levensprocessen. Een derde thema op de agenda van de vrouwenbeweging betrof de hiërarchische verhouding patiënt-arts en het veelvoorkomend seksisme in de gezondheidszorg (Holtrust, Hendriks en Bauduin 1996:1).

Het VN Vrouwenverdrag wijdt artikel 12 aan vrouwen en gezondheid(szorg). Volgens dit artikel moet de Nederlandse overheid "passende maatregelen nemen" om "discriminatie van vrouwen op het gebied van de gezondheidszorg uit te bannen." Het doel van artikel 12 is dat vrouwen op basis van gelijkheid met mannen "gebruik kunnen maken van medische zorg." Bovendien zijn er specifieke verdragsverplichtingen op het gebied van reproductieve gezondheid en wat betreft "zwangerschap, bevalling en de hierop volgende periode." Zoals Holtrust et al. (1996: 8) aangeven, bestaat er een verschil tussen het recht (van vrouwen) op gezondheid en het recht op gezondheidszorg. Het eerste behelst een ruimer begrip, omdat ook factoren zoals opleidingsniveau, sociale en economische achtergrond en de aan- dan wel afwezigheid van schoon drinkwater de gezondheid kunnen beïnvloeden. Gezondheidszorg daarentegen reflecteert de "activiteiten die gericht zijn op het bevorderen en beschermen van de gezondheid van mensen" (p. 40). In de ogen van Holtrust et al. (1996: 50) is het beter het begrip recht op gezondheid te hanteren, omdat dit aansluit bij de internationale literatuur.

De vraag is in hoeverre Nederland aan haar verdragsverplichtingen voldoet inzake het recht van vrouwen op gezondheid. Volgens Holtrust et al. (1996: 51-52) zijn er vijf verplichtingen, te weten:

1. Het nemen van maatregelen, waaronder het initiëren van wetgeving, het voeren van een integraal beleid en het beheren van instellingen;
2. het bevorderen van de preventieve en curatieve gezondheidszorg, op zowel individueel als collectief niveau, mede door middel van het beïnvloeden van gezondheidsdeterminanten;
3. het onmiddellijk een aanvang maken met het nemen en uitvoeren van dergelijke beleidsmaatregelen;
4. een verbod op het terugdraaien van het voorzieningenniveau, tenzij hiervoor een rechtvaardiging kan worden aangevoerd. Het terugdraaien van voorzieningen mag niet in onevenredige mate ten koste gaan van de rechten en belangen van kwetsbare bevolkingsgroepen;

5. het nemen van maatregelen die gericht dienen te zijn op een ieder, zonder onderscheid des persoons.

In zijn landencommentaar heeft het Verdragscomité een aantal punten naar voren gebracht aangaande de verplichtingen van de Nederlandse overheid op het gebied van de gezondheid(szorg). Het Verdragscomité heeft daarbij vooral gevraagd om informatie over het beleid ten aanzien van vrouwen en alcohol-, tabaks- en drugsverslaving alsmede vrouwen en hiv/aids (CEDAW 2001a).

Sinds het Verdragscomité deze vragen heeft geformuleerd heeft er een aantal ontwikkelingen plaatsgevonden in het Nederlandse beleid ten aanzien van de gezondheidszorg. De belangrijkste daarvan zijn de verschillende maatregelen om de stijgingen van de uitgaven in de gezondheidszorg te beperken en de, daarmee samenhangende, wachtlijstenproblematiek, het inkrimpen van het basispakket en de verhoging van de eigen bijdrage. Daarnaast is onlangs de Rutgers Stichting opgeheven, een actie die ook vanuit de invalshoek van het Vrouwenverdrag moet worden belicht en geëvalueerd. Tot slot is het belangrijk om na te gaan hoe het beleid van gender mainstreaming bij het ministerie van VWS is verlopen.

In dit hoofdstuk zal worden ingegaan op het gendermainstreaming-beleid bij VWS, de opheffing van de Rutgers Stichting en de verschillende maatregelen om de uitgaven in de gezondheidszorg te beperken.

7.2 Gender mainstreaming

Binnen de taakomschrijving van het ministerie van VWS vallen verschillende deelgebieden. Aangezien artikel 12 van het VN Vrouwenverdrag alleen ingaat op de gezondheid(szorg) worden alleen de gendermainstreaming-doelstellingen die hierop betrekking hebben in deze paragraaf behandeld. VWS heeft op het gebied van de gezondheid(szorg) twee emancipatietaakstellingen geformuleerd. Deze zijn:

1. Verbetering van positie van vrouwen in de zorgsector (Opportunity in de Gezondheidszorg). [...]
2. Het aanpakken van de problematiek van deeltijdwerken en deeltijddopleidingen bij medisch specialisten (SZW 2002c: 25-26).

Volgens VWS zijn de emancipatietaakstellingen niet in een breder kader geplaatst, waardoor de indruk is gewekt dat het ministerie weinig aandacht zou hebben voor emancipatiebeleid. Het ministerie beweert dat deze indruk onterecht is en wijst erop dat het al op verschillende terreinen gender mainstreaming heeft geïntroduceerd en dat het departementale personeelsbeleid ook ruimschoots aan de streefnormen voldoet (SZW 2002c: 26-27). Volgens de *Emancipatiemonitor* (Portegijs et al. 2002: 177) zijn er meer vrouwen dan mannen werkzaam in de gezondheids- en welzijnszorg. Het aandeel vrouwen dat werkzaam is in deze sectoren bedraagt 79% en van de managers is 54% vrouw. Een kanttekening die geplaatst moet worden is dat het aantal vrouwelijke vertegenwoordigers in raden van bestuur en commissarissen lager uitvalt voor de zorg- dan voor de welzijnssector. Voor de laatste geldt dat de kinderopvang het hoogste aandeel vrouwen in de top kent (Portegijs et al. 2002: 185).

Hieruit blijkt dat de stereotype beeldvorming volgens welke vrouwen zich voornamelijk bezig houden met zorgtaken niet echt doorbroken wordt.

7.3 Opheffen Rutgers Stichting

Per 1 januari 2002 is de Rutgers Stichting als landelijke organisatie opgehouden te bestaan. Een van de belangrijkste argumenten voor het opheffen van de Rutgers Stichting is geweest dat de seksuele revolutie in Nederland is voltooid en dat er derhalve geen behoefte meer bestaat aan voorlichting op dit gebied. Bovendien zouden er voldoende andere aanspreekpunten en vormen van hulpverlening zijn waar mensen terecht kunnen met problemen en vragen van medisch-seksuele aard. In reactie op deze maatregel is de Rutgers Stichting gefuseerd met de Nisso groep. Voorts is, in overleg met de abortusklinieken en het ministerie van VWS besloten om de medisch-seksuologische hulpverlening bij abortusklinieken in 7 steden onder te brengen. Deze klinieken hebben zich omgevormd tot "centra voor seksualiteit, anticonceptie en abortus" (<http://www.rutgers.nl/rsabo.html>)¹³. Deze nieuwe kenniscentra hebben een reeks van diensten in hun pakket, te weten: het uitschrijven van recepten voor anticonceptie- en morning afterpil, testen voor soa, HIV en zwangerschap, plus het laten uitvoeren van abortus, hulp bij ongewenste zwangerschap en seksuologische therapieën (<http://www.rutgers.nl/rsabo.html>).

Tegen de achtergrond van artikel 12 van het VN Vrouwenverdrag moet de vraag worden gesteld in hoeverre de nieuwe structuur voldoet aan de voorwaarden verbonden aan het recht van vrouwen op (reproductieve) gezondheid(szorg). Deze vraag zal worden behandeld in de evaluatie (paragraaf 7.5)

7.4 Beleid en gezondheidszorg

Zoals aangegeven heeft de vrouwenbeweging in de jaren 70 een aantal structurele problemen in de gezondheidszorg aangekaart. Nu, dertig jaar later, is er veel meer bekend over de verschillen tussen vrouwen en mannen bij aandoeningen, gebruik van geneeskundige hulp en effecten van medicijnen. Volgens Holtrust et al. (1996) bestaan er duidelijke verschillen tussen het aantal keren dat vrouwen en mannen per jaar gebruik maken de huisarts. Dit verschil is te verklaren uit het soort en hoger aantal aandoeningen onder de vrouwelijke bevolking. De beeldvorming is echter dat vrouwen om minder ernstige redenen naar de huisarts zouden stappen. Het gevolg is, volgens Holtrust et al. (1996: 159-160) dat vrouwen hier nadelige gevolgen van ondervinden doordat zij zwaarder worden getroffen door overheidsmaatregelen zoals eigen bijdrage. Bovendien lijken artsen ook beïnvloed te zijn door de stereotypering aangezien klachten van vrouwen onevenredig vaak worden getypeerd als psychisch in plaats van somatisch.

Andere verschillen die Holtrust et al. (1996) constateren betreffen het ziekteverzuim en preventieve zorg. Zo zijn er meer vrouwen die zich ziek melden en is ook de frequentie van ziekmeldingen hoger. Daarentegen verzuimen mannen langduriger. Tot begin jaren 90 waren vrouwen ook minder vaak arbeidsongeschikt dan mannen

¹³ De website van de Rutgers Stichting is inmiddels opgeheven.

(10 tegenover 15 procent). Dit verschil begint echter langzamerhand kleiner te worden (p. 113).

Vrouwen zijn wel vaker het doel van de preventieve gezondheidszorg. Het gaat hierbij zowel om grote nationale bevolkingsonderzoeken als individuele interventies die bijvoorbeeld plaatsvinden bij zwangerschap of in geval van erfelijke aandoeningen in de familie. Toch vallen bepaalde groepen vrouwen buiten de preventieve gezondheidszorg doordat ze illegaal in Nederland verblijven, geen ziektekostenverzekering hebben of aan overmatig drugsgebruik doen (Holtrust et al. 1996: 128).

Zoals Holtrust et al. (1996) aangeven is het voordeel van de preventieve gezondheidszorg dat het vrouwen een verbetering van hun gezondheid—door de mogelijkheid vroegtijdig te kunnen ingrijpen—en van hun kwaliteit van leven. Aan de andere kant kan een opeenstapeling van preventieve zorg leiden tot een zekere (psychische) belasting doordat men met angst of onzekerheid te maken krijgt of met een moeilijke beslissing wordt geconfronteerd als gevolg van prenataal onderzoek. Bovendien kan een dergelijke opeenstapeling van preventieve zorg leiden tot een vergaande medicalisering.

Uit bovenstaande blijkt dat in de loop der jaren de Nederlandse overheid de kritiek van de vrouwenbeweging ter harte heeft genomen door meer rekening te houden met verschillen tussen mannen en vrouwen wat betreft hun behoeften aan en gebruik van de gezondheidszorg. Dit betekent echter niet dat er geen ruimte voor verbetering is. Zoals bij de vragen van het Verdragscomité al naar voren kwam, is er weinig bekend over drugs- en alcoholverslaving bij vrouwen. Ook is niet veel bekend over het thema vrouwen en aids.

Daarnaast valt te constateren dat bij recentelijke bezuinigingen in de gezondheidszorg de Nederlandse overheid er (impliciet) vanuit is gegaan dat verschillende maatregelen gender neutraal zijn. Alleen het voorstel om de pil uit het ziekenfondspakket te halen is verhinderd, omdat dit een onevenredige belasting voor (jonge) vrouwen met zich mee zou brengen.

7.5 Evaluatie

Sinds de jaren zeventig zijn er duidelijke veranderingen te constateren in het beleid van de Nederlandse overheid wat betreft het recht van vrouwen op gezondheid. Deze veranderingen hebben mede plaatsgevonden onder druk van de vrouwenbeweging. Op vele terreinen is er echter nog wel ruimte voor verbetering. Zo is er nog steeds sprake van negatieve beeldvorming rond de frequentie waarin vrouwen een beroep doen op de huisarts. Dit en de manier waarop vrouwen hun klachten verwoorden spelen kennelijk door in de diagnose die wordt gesteld. Bij vrouwen worden disproportioneel vaak psychische problemen geconstateerd. Tegen deze achtergrond is het verwonderlijk dat de derde internationale rapportage van Nederland naar CEDAW toe met geen woord rept over de psychische gezondheidszorg.

Vrouwen werken al jaren in grote getale in de gezondheidszorg. Toch is er nog steeds sprake van gender segregatie: veel meer mannen dan vrouwen nemen leidinggevende posities in ondanks het feit dat er sprake is van een stijgende lijn in het aantal leidinggevende vrouwen. Hetzelfde geldt voor het aantal vrouwelijke medisch specialisten. Er zijn nog steeds weinig vrouwen die als medisch specialist werken. Daarnaast is er ook sprake van een zekere concentratie: bij een aantal specialismen zijn naar verhouding meer vrouwen werkzaam dan bij andere. Om deze situatie te verbeteren heeft het ministerie van VWS de emancipatietaakstelling geformuleerd om de mogelijkheid te bieden een parttime medische specialisatie te volgen en vervolgens ook in deeltijd als medisch specialist te gaan werken. Toch lijkt deze taakstelling aan haar doel voorbij te schieten. Ten eerste gaat het hier om een projectmatige benadering en blijft het onduidelijk in hoeverre een dergelijke maatregel breed zal worden ingevoerd. Ten tweede is de kans groot dat dit niet de gender segregatie zal opheffen. Bij soortgelijke maatregelen voor andere beroepsgroepen zijn vrouwen vaak naar parttime functies gesluisd waardoor ze minder verdienen of slechtere carrière perspectieven hebben. Bovendien is het onduidelijk wat de concrete resultaten zijn van de overheidsmaatregelen.

Bij de opheffing van de Rutgers Stichting door de stopzetting van de subsidie is van overheidszijde niet expliciet meegenomen dat de Rutgershuizen een belangrijke functie zouden kunnen vervullen voor jonge allochtone vrouwen. Deze vrouwen hebben vaak minder gemakkelijk toegang tot betrouwbare informatie en advies over seksuele gezondheid, alsmede anticonceptiemiddelen dan autochtone meisjes. Ook is het maar de vraag hoe goed geïnformeerd autochtone jongeren zijn op dit gebied (Consultatie Professor Dr Janneke Mens-Verhulst, 11 december 2002). Uit een recent rapport van TNO blijkt dat het aantal tienerzwangerschappen en abortussen onder jongeren is gestegen. Ook is er sprake van een toename in soa, vooral bij meisjes (TNO 2002). Dit lijkt te impliceren dat elke generatie opnieuw voorlichting moet krijgen over zulke zaken als seksualiteit, reproductieve gezondheid en SOA. De schrikbarende stijging van de laatste jaren in het aantal SOA-gevallen onder jongeren wijst erop dat de voorlichting niet optimaal is. Juist de Rutgershuizen zouden in dit opzicht een belangrijke functie (hebben) kunnen vervullen. In dit opzicht zou het raadzamer geweest zijn dat, in plaats van een stopzetting van de subsidie, de Rutgershuizen een nieuwe taakomschrijving hadden gekregen die beter aansluit bij de behoeften van de verschillende doelgroepen. Dit is op eigen initiatief ook gebeurd.

Er is weinig tot niets bekend over de gender-effecten van de bezuinigingen in de gezondheidszorg. Toch kan men stellen dat dergelijke maatregelen al gauw in strijd zijn met het VN Vrouwenverdrag. Zoals eerder aangegeven bestaat er, volgens Holtrust et al. (1996), "een verbod op het terugdraaien van het voorzieningenniveau, tenzij hiervoor een rechtvaardiging kan worden aangevoerd. Het terugdraaien van voorzieningen mag niet in onevenredige mate ten koste gaan van de rechten en belangen van kwetsbare bevolkingsgroepen" (51-52). Tegen deze achtergrond is het dan ook bevreemdend dat het ministerie van VWS geen EER's heeft gemaakt van de verschillende bezuinigingsmaatregelen. Zo is er een aantal signalen dat dergelijke maatregelen wel degelijk een gedifferentieerd gender-effect hebben. Bijvoorbeeld de verhoging van de eigen bijdrage bij huisartsenbezoek en het aanschaffen van medicijnen treft vrouwen onevenredig (Holtrust et al 1996: 159). Het uitbreiden van

het beroep op mantelzorg heeft ook een duidelijk verschillend effect voor mannen en vrouwen, aangezien het leeuwendeel van de mantelzorg op de schouders van de laatste groep rust. Zo lijkt ook het bestaan van wachtlijsten nadelig te zijn voor vrouwen (Consultatie Professor Dr. Janneke Mens-Verhulst 2002, 11 december). Er zijn immers steeds meer signalen—onder meer door tussenkomst van verzekeringsmaatschappijen—dat werkende mensen voorrang krijgen. Het effect van deze maatregel is indirect discriminerend aangezien die mensen die zich alleen met zorgtaken bezighouden (voor het merendeel vrouwen) als minder productief worden gezien en daarom lager op de wachtlijst worden gezet.

Kortom, de Nederlandse overheid heeft zeker de kritieken van de vrouwenbeweging ter harte genomen. Toch valt er nog veel te verbeteren op het terrein van het recht van vrouwen op gezondheid. Een aantal van deze zaken is aan de orde gekomen in dit hoofdstuk. Belangrijk is daarbij de constatering dat de bezuinigingsmaatregelen in de gezondheidszorg nooit aan een EER zijn onderworpen, terwijl er toch duidelijk aanwijzingen zijn dat ze verschillende gevolgen hebben voor mannen en vrouwen. Een kwestie die bijzondere aandacht verdient is de situatie van ZMV vrouwen en vrouwen zonder geldige verblijfsstatus. Met name de laatste groep blijft vrijwel geheel verstoken van gezondheidszorg (ACVZ 2002). Dit lijkt een schending van het VN Vrouwenverdrag in te houden.

8. Arbeid, zorg en inkomen (artikelen 11 en 13)

8.1 Inleiding

Sinds 1985 is een van de belangrijkste doelstellingen van het Nederlands emancipatiebeleid een evenwichtige combinatie van arbeid en zorg (DCE 2000). Nu, achttien jaar later, is dit nog steeds een van de belangrijkste doelstellingen van de overheid. In het *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie* worden de volgende streefcijfers gehanteerd: de arbeidsparticipatie¹⁴ van vrouwen zal in 2010 tot 65% moeten zijn gestegen en het aandeel van mannen in de onbetaalde zorg zal dan 40% moeten bedragen. Naast het streven naar een herverdeling van onbetaalde en betaalde arbeid¹⁵ tussen mannen en vrouwen is er tevens de doelstelling dat in 2010 60% van de vrouwen economisch zelfstandig is. Om economische zelfstandigheid te bereiken moet het inkomen uit arbeid minstens 70% van netto minimumloon bedragen (Portegijs et al. 2002: 147).

Vanuit het ministerie van SZW is in de periode van deze rapportage een aantal initiatieven ontplooid om bovenstaande doelstellingen te bereiken. Men heeft zich daarbij vooral gericht op het faciliteren van het combinatiescenario en de daarmee samenhangende verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid. In dit hoofdstuk zal worden ingegaan op deze initiatieven, zoals de Wet Arbeid en Zorg (WAZ) en het project Dagindeling. Daarnaast zal ook een aantal andere belangrijke thema's aan de orde komen, zoals gelijke beloning, arbeidsmarktsegregatie, het glazen plafond en de veranderingen in het belastingstelsel. In de volgende paragraaf zal allereerst een kort overzicht worden gegeven van de huidige arbeidsmarktpositie van vrouwen in Nederland. Deze schets dient als achtergrond om de verschillende beleidsmaatregelen te kunnen beoordelen.

8.2 Betaalde arbeid

Onder de geïndustrialiseerde landen neemt Nederland een uitzonderingspositie in als het gaat om de arbeidsmarktpositie van vrouwen. Wat betreft de arbeidsparticipatie komt Nederland binnen de EU op de vijfde plaats.¹⁶ Met 63% arbeidsdeelname van vrouwen heeft het zich in de middenmoot genesteld. Dit verandert echter als we naar deeltijdarbeid gaan kijken. In dat geval is Nederland duidelijk koploper. In 2000 was 41% van de Nederlandse beroepsbevolking in deeltijd werkzaam, terwijl het gemiddelde voor de EU slechts 16% bedroeg. Van de Nederlandse vrouwen was 70% in deeltijd werkzaam. Nederland steekt echter weer gunstig af als het gaat om werkloosheid – zowel voor mannen als voor vrouwen is dit in 2000 het laagste van alle EU landen (Portegijs et al. 2002: 91). Toch is in 2001

¹⁴ Het gaat hierbij om (deeltijd)werk van minstens 12 uur per week

¹⁵ Onbetaalde arbeid is een iets breder begrip dan zorg omdat ook vrijwilligerswerk en doe-hetzelf activiteiten hieronder worden gerekend. In dit hoofdstuk zullen beide begrippen als synoniem worden beschouwd en door elkaar worden gebruikt.

¹⁶ Het gaat hier om arbeidsdeelname van meer dan één uur per week.

het werkloosheidpercentage onder vrouwen met 4,7 % tweemaal zo hoog als bij mannen, voor wie het 2,5% bedroeg (Portegijs et al. 2002: 85).

Om als overheid goed beleid te kunnen formuleren is het noodzakelijk om de verscheidenheid binnen de doelgroepen goed in kaart te brengen. In het geval van de arbeidsparticipatie van vrouwen blijkt dat er grote onderlinge verschillen zijn die samenhangen met factoren als opleiding, samenstelling van het huishouden en herkomst. Zo is de arbeidsdeelname van vrouwen tussen 1990 en 2001 gestegen van 39% tot 53%. Als we deze cijfers echter nader bekijken zien we dat in 2001 de arbeidsparticipatie van academisch geschoolde vrouwen met 84% drie keer zo hoog is als dat van vrouwen met uitsluitend de basisschool (26%). De arbeidsdeelname van academische vrouwen benadert dan ook dat van academisch gevormde mannen (90%), alhoewel er nog steeds een verschil is (Portegijs et al. 2002: 73). Tabellen 8.1 en 8.2 relateren verschillen in vrouwelijke en mannelijke arbeidsparticipatie, alsmede onderlinge verschillen, aan de positie in het huishouden en opleidingsniveau.

Tabel 8.1 Netto-arbeidsparticipatie van personen van 15-64 jaar naar positie in het huishouden en leeftijd jongste kind (in procenten)^a

	<i>vrouwen</i>			<i>mannen</i>		
	1990	1997	2001	1990	1997	2001
eenpersoonshuishouden	51	55	58	61	66	71
ouder zonder partner met minderjarige kinderen	28	42	51	65	72	-
ouder zonder partner met alleen meerderjarige kinderen	29	40	50	62	61	-
lid van een paar zonder kinderen	51	55	57	73	74	76
lid van een paar met minderjarige kinderen	31	45	57	90	92	94
lid van een paar met alleen meerderjarige kinderen	27	37	46	76	79	85
totaal	39	47	53	71	74	77

^a Netto-arbeidsparticipatie = het aandeel van de werkzame beroepsbevolking in de totale bevolking van 15-64 jaar.

- = gegevens van voldoende nauwkeurigheid ontbreken

Bron: Portegijs et al. (2002) *Emancipatiemonitor 2002*: Tabel 4.4

Tabel 8.2 Netto-arbeidsparticipatie van vrouwen en mannen (15-64 jaar) met partner naar leeftijdsklasse jongste kind en onderwijsniveau (in procenten)

	basis- onderwijs	mavo, vbo	havo/ vwo, mbo	hbo	wo
1997					
vrouwen					
jongste kind 0-5 jaar	18	30	48	65	75
jongste kind 6-11 jaar	23	33	46	63	71
jongste kind 12-17 jaar	29	38	55	65	82
mannen					
jongste kind 0-5 jaar	73	90	96	96	96
jongste kind 6-11 jaar	76	91	95	96	96
jongste kind 12-17 jaar	70	91	93	95	95
2001					
vrouwen					
jongste kind 0-5 jaar	19	38	58	74	77
jongste kind 6-11 jaar	24	41	60	70	-
jongste kind 12-17 jaar	24	35	59	74	-
mannen					
jongste kind 0-5 jaar	68	91	96	96	96
jongste kind 6-11 jaar	49	74	93	96	96
jongste kind 12-17 jaar	37	54	82	91	95

Bron: Portegijs et al. (2002) *Emancipatiemonitor 2002*: Tabel 4.5

Als we arbeidsparticipatie op basis van herkomst in ogenschouw nemen, vallen er ook verschillen op. Zo ligt de arbeidsdeelname van niet-westerse allochtonen over het algemeen lager dan dat van autochtonen of westerse allochtonen. Toch lijkt de tweede generatie niet-westerse allochtone vrouwen (en mannen) een inhaalslag te maken. Op het moment is de arbeidsparticipatie van niet-westerse allochtone vrouwen even hoog als die van de mannen. Velen zijn nog bezig met een opleiding, vandaar dat de totale arbeidsdeelname van 48% vooralsnog relatief laag is. De verwachting is dat dit percentage in de komende jaren nog zal groeien. Van de vrouwelijke arbeidsparticipatie is die van Surinaamse vrouwen het hoogste—met 59% arbeidsdeelname ligt het zelfs boven dat van autochtone vrouwen (Portegijs et al. 2002: 76-77). Tabel 8.3 geeft een overzicht van de verschillen in arbeidsparticipatie naar herkomst.

Tabel 8.3 Netto-arbeidsparticipatie van personen van 15-64 jaar naar herkomstgroepering, 1994 en 2001 (in procenten)

	vrouwen		mannen	
	1994	2001	1994	2001
autochtonen	43	55	73	80
westerse allochtonen	40	54	67	73
niet-westerse allochtonen	28	40	45	60
Turken	16	33	41	60
Marokkanen	20	26	36	56
Surinamers	40	59	54	66
Antillianen/Arubanen	34	48	53	62

Bron: Portegijs et al. (2002) *Emancipatiemonitor 2002*: Tabel 4.6

Zoals aangegeven kent Nederland het hoogste percentage deeltijdbanen van de geïndustrialiseerde landen. Met de stijging van arbeidsparticipatie van vrouwen is ook hun aandeel in deeltijdbanen sterk gestegen (Portegijs et al. 2002: 78). Veel vrouwen met een lage opleiding hebben een relatief kleine baan, terwijl vrouwen met een hbo- of academische opleiding vaker voltijds werken. Daarnaast valt op dat het aandeel Turkse, Marokkaanse en Surinaamse vrouwen dat voltijds werkt hoger is dan dat van autochtone vrouwen (Portegijs et al. 2002: 79).

Naast deeltijdwerk zijn in Nederland relatief meer vrouwen dan mannen flexwerkers. Door de krapte op de arbeidsmarkt van de laatste jaren is het aantal flexibele arbeidsrelaties wel verminderd of minder snel gegroeid. Van de personen die een flexibele arbeidsrelatie hebben werken vrouwen vaker als oproep- of invalskracht en mannen eerder als uitzendkracht (Portegijs et al. 2002: 81).

De Nederlandse arbeidsmarkt kent nog steeds een vrij sterke gender segregatie naar beroep. Volgens de *Emancipatiemonitor 2002* is de segregatie-index voor bedrijfstakken sinds 1994 nagenoeg gelijk gebleven. Als wordt gekeken naar beroepsgroepen zijn wel enige verschuivingen te constateren. Over het geheel genomen blijven vrouwen echter voornamelijk werkzaam in verzorgende beroepen, het onderwijs, cultuur en dienstverlening. Mannen zijn oververtegenwoordigd in technische beroepen, de transportsector, bouw en nijverheid (Portegijs et al. 2002: 83-84). Hieruit kan geconcludeerd worden dat de stereotype beeldvorming rond typisch mannelijke en vrouwelijke beroepen nog niet doorbroken is.

Een verontrustende ontwikkeling is dat met de hogere arbeidsparticipatie van vrouwen er ook meer vrouwen arbeidsongeschikt worden. Na een terugdringen van het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen, waarbij in 1999 het niveau van 1993 werd bereikt, is het aantal mensen wat in de AOW beland sindsdien weer toegenomen. Vrouwen nemen het merendeel hiervan voor hun rekening. Het feit dat meer vrouwen zijn gaan werken en dat tevens hun gemiddelde leeftijd toeneemt

verklaart een gedeelte van deze toename in arbeidsongeschiktheid bij vrouwen. Bijzonder verontrustend is echter wel dat het aantal uitkeringen per honderd werkende vrouwen sinds 1995 toeneemt en dat in 2001 dit aantal met 15,1 uitkeringen per honderd werkende vrouwen hoger ligt dan de 13,1 voor mannen (Portegijs et al. 2002: 88-89).

In deze paragraaf is een grove schets gemaakt van de betaalde arbeid onder vrouwen, waarbij vooral is ingegaan op de verschillen in arbeidsparticipatie tussen mannen en vrouwen en tussen vrouwen onderling. Zoals aangegeven is de Nederlandse situatie enigszins uitzonderlijk in internationaal verband. Dit blijkt vooral uit het hoge aantal personen dat in deeltijd werkt, maar tot op zekere hoogte ook uit de gender segregatie. In de volgende paragraaf zal aan de orde komen dat Nederland ook wat betreft de combinatie van arbeid en zorg niet geheel in de pas loopt. Positieve ontwikkelingen zijn de relatief snelle stijging in de arbeidsparticipatie van vrouwen en dat dit zeker ook het geval is voor tweede generatie niet-westerse allochtone vrouwen.

8.3 Het combineren van arbeid en zorg

De Nederlandse overheid heeft vooral ingezet op het combinatiescenario. Dit houdt in dat vanuit overheidswege wordt gestreefd naar het faciliteren van de combinatie arbeid en zorg. Tegelijkertijd is een van de hoofddoelstellingen van het emancipatiebeleid dat er tussen mannen en vrouwen een herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid plaatsvindt. Zoals aangegeven zijn de streefcijfers dat in 2010 65% van de vrouwen betaalde arbeid verricht en 40% van de mannen zorgtaken op zich neemt.

Terwijl de herverdeling van betaalde arbeid gestaag doorzet, is sinds 1995 een stagnatie opgetreden bij de herverdeling van onbetaalde arbeid. Volgens de *Emancipatiemonitor* 2002 bedroeg het aandeel van mannen in onbetaalde arbeid in 2000 35%, hetzelfde als in 1995. Had de trend van vóór 1995 zich doorgezet dan was inmiddels de 40% al bereikt (Portegijs et al. 2002: 94-95). De oorzaken van deze trendbreuk zijn onduidelijk. Het zou kunnen zijn dat binnen huishoudens met twee partners en kinderen een verdere verdeling financieel niet haalbaar is omdat de man vaak het meeste verdient. Een andere reden zou kunnen zijn dat de zorgfaciliteiten (kinder-, buiten- en tussenschoolse opvang) niet voldoende flexibel zijn en niet voldoen aan de behoeften van gezinnen. Het is ook mogelijk dat er een 'maatschappelijke grens' is bereikt wat betreft de verwachtingen t.a.v. de zorginspanning die mannen zouden moeten leveren.

Als we de relatie arbeid en zorg internationaal vergelijken, valt op dat in Nederland (en Israël) het verschil tussen mannen en vrouwen in het aantal uren dat zij besteden aan betaalde arbeid het grootst is (Portegijs et al. 2002: 100). Deze verhouding wordt grotendeels weerspiegeld in de tijdsbesteding aan zorg. Hoe groter het verschil in het aantal uren betaalde arbeid, hoe groter ook het verschil in de uren die worden vrijgemaakt voor zorgtaken. Nederland bevindt zich in een uitzonderingspositie als de invloed van jonge, niet-schoolgaande kinderen op de tijdsbesteding van vrouwen wordt bekeken. Nederlandse vrouwen besteden onder dergelijke omstandigheden

het minste tijd aan betaalde arbeid. Nederlandse mannen daarentegen gaan juist meer werken (Portegijs et al. 2002: 99-100). Uit verschillende onderzoeken blijkt dat, in tegenstelling tot de ons omringende landen, veel (jonge) vrouwen en mannen in Nederland nog steeds bezwaren hebben tegen het uit handen geven van de zorg voor zeer jonge kinderen (Portegijs et al. 2002: 114-117).

Wat heeft de Nederlandse overheid gedaan om tot een herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid te komen en het combinatiescenario te faciliteren? In de periode van deze rapportage heeft de overheid drie belangrijke initiatieven ontplooid: de Algemene Wet Arbeid en Zorg (WAZ); de basisvoorziening kinderopvang; en het project Dagindeling. De WAZ is het meest omvattende van de drie initiatieven en bestaat uit drie delen die in de Nota *Arbeid en zorg* (TK 26 447, nr 2: 10-13) worden uitgewerkt:

1. Wetsvoorstel aanpassing arbeidsduur;
2. Zwangerschaps- en bevallingsverlof en verbindingsverlof bij adoptie;
3. Introductie van een recht op zorgverlof, afstemmen en bundelen van bestaande wettelijke verlofregelingen en meer mogelijkheden voor flexibiliteit.

De WAZ is eigenlijk een kaderwet die bestaande wetgeving en praktijken bundelt en waar nodig ook nieuwe regelingen vastlegt. De WAZ is uitgebreid beschreven in de *Third Report of the Netherlands to the UN* (DCE 2000) en alleen de hoofdlijnen zullen hier behandeld worden.

De eerste fase van de WAZ is de aanpassing arbeidsduur. Met dit gedeelte probeert de overheid te voorzien in de behoefte om de arbeidsduur van werknemers (tijdelijk) aan te passen. Het tweede deel legt formeel een betaald zwangerschaps- en bevallingsverlof van 16 weken vast, wat in de praktijk al werd toegepast maar wettelijk nog niet geregeld was. Daarnaast is nu ook een betaald bindingsverlof van vier weken bij adoptie geïntroduceerd. Dit bindingsverlof geldt slechts voor een van de ouders. In het derde deel van de WAZ worden andere vormen van verlopen, zoals ouderschaps- en calamiteitenverlof wettelijk geregeld. In dit gedeelte probeert de overheid een aantal vormen van verlof zo te structureren dat er van maatwerk sprake is. De belangrijkste kanttekeningen hierbij zijn dat het vaak gaat om onbetaald dan wel gedeeltelijk betaald verlof, zeker als het zorgverlof van langere duur betreft. Wel bestaat in bepaalde gevallen de mogelijkheid om extra-vakantiedagen uit te ruilen of een regeling te treffen via verlofsparen. Tot nu toe is gebleken dat relatief weinig ouders gebruik maken van hun recht op ouderschapsverlof. In 2001 hebben 25% van de werknemers die daartoe het recht hadden gebruik gemaakt van ouderschapsverlof. Vrouwen (42%) hebben relatief meer gebruik van gemaakt dan mannen (12%) van hun recht op ouderschapsverlof. Uit verschillende onderzoeken blijkt dat voor vele werknemers de financiële drempel te hoog is (Portegijs et al. 2002: 111).

Ook van alleenstaande bijstandsouders, waarbij het grotendeels om moeders gaat, wordt verwacht dat ze arbeid en zorg combineren. De invoering van deze eis in 1996 is zeer omstreden geweest, vooral omdat er in vele gevallen sprake zou zijn van een inkomensval, praktische problemen rond arbeid en zorg en moeilijke herintegratie van bijstandsmoeders op de arbeidsmarkt. In het kader van de WAZ wordt de

mogelijkheid onderzocht een gedeeltelijke arbeidsplicht aan bijstandsouders met kinderen jonger dan vijf jaar op te leggen. Alhoewel de nationale overheid wel mogelijkheden biedt voor kinderopvang via de Regeling kinderopvang en buitenschoolse opvang alleenstaande ouders (Regeling KAO, 1996) ligt de uitvoering en beslissingsbevoegdheid daarover op gemeentelijk niveau. Hierdoor kunnen verschillen in toepassing en uitvoering ontstaan. Verder wordt de subsidie beëindigd als de ouder meer dan 130% van het wettelijk minimum loon verdient (TK 26447, nr. 2: 42). In een reactie op de door de Tweede Kamer aangenomen motie Bussemaker/Schimmel (TK 1999, 26447, nr. 27) laat het kabinet weten in grote lijnen vast te houden aan haar beleid t.a.v. alleenstaande ouders, maar met gemeenten zal worden afgesproken dat er voldoende ondersteuning bestaat. Dit kan plaatsvinden via een passend aanbod in de vorm van een (deeltijd)baan, middels scholing of een subsidie voor buitenschoolse zorg (TK 2000-2001, 26 447, nr. 37). Voorts wordt van het voornemen van een gedeeltelijke arbeidsplicht voor alleenstaande ouders met kinderen van minder dan vijf jaar afgezien.

In 2001 is de Wet basisvoorziening kinderopvang (WBK) aangenomen die op 1 januari 2004 in werking zou treden. Volgens deze wet zou de financiering van de kinderopvang gelijkelijk gedragen moeten worden door de ouders, de overheid en de werkgevers. Op 28 maart 2003 heeft het demissionair kabinet Balkenende laten weten dat de invoering van de WBK tot 1 januari 2005 zal worden uitgesteld. De redenen die hiervoor worden aangedragen zijn de "prijsstijgingen en groei in de kinderopvang" en het "achterblijven van de vrijwillige bijdragen van werkgevers" (SZW 2003, 31 maart, nr. 03). Hierdoor zou een tekort van 400 miljoen euro zijn ontstaan.

Het derde initiatief betreft het project Dagindeling. Het gaat hierbij om een poging ideeën te ontwikkelen voor een betere tijdsbesteding tussen arbeid en zorg. Uitgangspunt is dat de huidige samenleving fundamentele veranderingen ondergaat waarop moet worden ingespeeld. In 1996 is de commissie Dagindeling in het leven geroepen met de opdracht voorstellen te formuleren voor een "dagindeling die de samenleving meer ruimte biedt om arbeid en zorg te combineren" (Commissie Dagindeling 1998: 5). De thema's die onder de loep zijn genomen en waarvoor de commissie creatieve oplossingen moest ontwikkelen zijn:

1. afstemming van de tijden voor betaald werk, onderwijs, kinderopvang, buitenschoolse opvang, winkels, openbare diensten en vervoer;
2. de afstand tot voorzieningen;
3. de bereikbaarheid van voorzieningen (Commissie Dagindeling 1998: 55)

Het project Dagindeling is vooral gericht op het aanreiken van ideeën door pilot-projecten te initiëren en informatie over "best practices" bij lokale overheid, maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven te verzamelen en te verspreiden. In het kader van het project Dagindeling worden zaken als telewerken, ruimere openingstijden van voorzieningen, flexibele kinderopvang en continuïteitsroosters op scholen voorgesteld. Verder is een van de suggesties van de commissie om bij planning op lokaal niveau ruimte- en tijdsindeling vanaf het begin mee te nemen.

8.4 Gelijke beloning/glazen plafond

Zoals de *Emancipatiemonitor* 2002 terecht constateert: “inkomen is een van de belangrijkste hulpbronnen en één waaruit vrouwen minder kunnen putten dan mannen” (p. 147). Vandaar ook dat economische zelfstandigheid een hoofddoel is van het Nederlandse emancipatiebeleid. De inkomensverschillen tussen mannen en vrouwen zijn nog steeds substantieel. Het gemiddelde inkomen van vrouwen is slechts 47% van dat van mannen. Zelfs als alleen wordt gekeken naar vrouwen die een inkomen hebben, ligt het gemiddelde inkomen van vrouwen nog steeds op 53% van het gemiddeld inkomen van mannen (Portegijs et al. 2002: 148). Dit komt onder meer doordat vrouwen vaker in deeltijd werken en ze gemiddeld minder verdienen.

Naast het inkomensverschil is ook het beloningsverschil tussen mannen en vrouwen van belang. Dat beloningsverschil het resultaat kan zijn van discriminatie wordt in het VN Vrouwenverdrag onderkend. Vandaar dat het recht op gelijke beloning is vastgelegd in artikel 11, lid 1(d). Het gaat hierbij niet alleen om het recht op gelijke beloning bij dezelfde soort functie, maar ook bij werkzaamheden die gelijkwaardig zijn.

In Nederland doet de Arbeidsinspectie al jaren onderzoek naar beloningsverschillen. Tot 2000 onderzocht de Arbeidsinspectie echter alleen de situatie bij het bedrijfsleven en niet bij de overheid of in het onderwijs. Dat is in het laatste rapport *De arbeidsmarktpositie van werknemers in 2000* (Erdem, Pieters en Venema 2002) veranderd. In haar rapport geeft de Arbeidsinspectie zowel gecorrigeerde als ongecorrigeerde cijfers. Bij de gecorrigeerde cijfers wordt een correctie doorgevoerd aan de hand van een aantal achtergrondkenmerken zoals etniciteit, leeftijd, opleidings- en functieniveau, economische sector en de lengte van het dienstverband (Erdem et al 2002: 22; Portegijs et al. 2002: 162).

Tabel 8.4 geeft een overzicht van de beloningsverschillen in het bedrijfsleven en bij de overheid zoals die berekend zijn door de Arbeidsinspectie.

Tabel 8.4 Beloningsverschillen in het bedrijfsleven en bij de overheid in 2000 (in procenten)

	<i>bedrijfsleven^a</i>		<i>overheid</i>	
	I	II	I	II
Mannen en vrouwen	23	5	15	3
Autochtonen en allochtonen	21	4	- ^b	-
Voltijders en grote deeltijders	23	5	5	1
Voltijders en kleine deeltijders	45	11	11	1

^a I = ongecorrigeerd; II = gecorrigeerd

^b gegevens ontbreken

bron: SZW (2001, 4 juli, AV/IR/2002/49479: 3-4) *Tweede voortgangsbrief gelijke beloning*.

In dit overzicht van beloningsverschillen valt op dat het beloningsverschil tussen voltijds werknemers en personen die een kleine deeltijd baan hebben bijzonder groot is. Dit geldt in het bijzonder in het bedrijfsleven. Daarnaast is het ook interessant om beloningsverschillen naar beroepsniveau in kaart te brengen. Tabel 8.5 geeft een overzicht.

Tabel 8.5 Gemiddeld uurloon van vrouwen als percentage van het uurloon van mannen naar beroepsniveau (in procenten)

	1995	1996	1997
I elementair	85	83	85
II lager	76	78	78
III middelbaar	78	79	81
IV hoger	74	74	74
V wetenschappelijk	73	73	74

Bron: Portegijs et al. (2002) *Emancipatiemonitor 2002*: Tabel 6.11

Wat in deze tabel vooral opvalt is dat het beloningsverschil voor de laagste functies minder is dan het gemiddelde, terwijl het voor de hogere beroepsniveaus juist hoger is dan het gemiddelde. Dit zou, naast het feit dat het nog steeds niet gemakkelijk is voor vrouwen om door te stoten tot de hogere functies, kunnen duiden op een extra facet in het glazen plafond.

Ter bevordering van gelijke beloning geeft het kabinet in de *Tweede voortgangsbrief gelijke beloning* aan welke maatregelen het heeft getroffen en welke zullen worden geëntameerd. Ten eerste is het kabinet van plan om te zorgen voor waarborgen van gelijke beloning bij variabele beloning. Het is namelijk gebleken dat vrouwen minder snel in aanmerking komen voor extra bonussen en andere variabele beloningsvormen. Voorts is samen met de sociale partners een instrument ontwikkeld om functiewaarderingssystemen op hun seksneutraliteit te toetsen. Uit de *Tweede voortgangsbrief gelijke beloning* komt ook naar voren dat de overheid zich vooral toelegt op het verschaffen van informatie, het ondersteunen van de Commissie Gelijke Behandeling (quickscan instrument gelijke beloning) en het stimuleren van ondernemingsraden en sociale partners om het thema gelijke beloning op de agenda te zetten. Volgens eigen zeggen is het te vroeg om aanvullende maatregelen te nemen voor het verminderen van beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen en tussen allochtonen en autochtonen (SZW 2001, 4 juli, AV/IR/2002/49479: 14).

8.5 Belastingstelsel

Het nieuwe belastingstelsel van 2001 is een van de weinige terreinen waarop een EER is uitgevoerd. Het gaat om het toetsen op het emancipatie-effecten van een viertal beleidsvarianten die ontwikkeld zijn op basis van het nieuwe belastingstelsel. Zoals Hettie Pott-Buter en Kea Tijdens signaleren in de EER (2002: III) zijn de emancipatie-effecten van fiscale en financiële maatregelen het grootste voor vrouwen

met een relatief laag inkomen. De voorwaarden waaraan moet worden voldaan willen deze vrouwen gaan werken zijn:

dat het betaalde werk meer moet opleveren dan de waarde van de onbetaalde arbeid en het verlies aan huishoudinkomen door vermindering van inkomensafhankelijke regelingen (minder huursubsidie, hogere bijdrage kinderopvang). Daarnaast moet aan aanvullende voorwaarden zijn voldaan, zoals vervanging van zorgtaken (kinderopvang, thuiszorg), betaald werk op schooltijden, dicht bij huis of thuis (telewerken) en in deeltijd (Pott-Buter en Tijdens 2002: III).

De EER wijst uit dat aan alle vier de beleidsvarianten negatieve emancipatie-effecten kleven. Om de emancipatiedoelstelling van een herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid te realiseren stellen Pott-Buter en Tijdens (2002: XIV-XV) een aantal maatregelen voor. Het belangrijkste is dat een eventuele armoedeval, kostwinnerval of doorstroomval wordt voorkomen. De maatregelen die in aanmerking komen zijn het ontwikkelen van individuele heffingskortingen die gekoppeld zijn aan de zorg voor kinderen of andere hulpbehoevenden. Verder is het noodzakelijk om alle inkomensafhankelijke kortingen af te schaffen aangezien deze vaak de beslissing om te gaan werken negatief beïnvloeden. Naast het wegnemen van eventuele negatieve effecten kunnen maatregelen zoals een aanpassing van de arbeidskorting (zodat de lage inkomens erop vooruitgaan) en het verhogen van het netto-inkomen van personen met zorgtaken (via een heffingskorting) de arbeidsparticipatie van vrouwen positief beïnvloeden.

Vanuit een emancipatie-perspectief gezien is de invoering van het nieuwe belastingstelsel in 2001 een verbetering omdat een groot aantal inkomensafhankelijke kortingen is afgeschaft. Bovendien is de onderlinge afhankelijkheid van fiscale partners verminderd. Dit laatste is echter alleen bij hogere inkomens, voor lagere inkomens blijft de onderlinge afhankelijkheid bestaan (Pott-Buter en Tijdens 2002: V). Wat de EER uitwijst is dat er nog ruimte is voor verbetering.

8.6 Evaluatie

De herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid naast het verwerven van economische zelfstandigheid zijn twee van de belangrijkste doelstellingen van het Nederlandse emancipatiebeleid. Om deze doelstellingen te verwezenlijken is vanaf kabinet Kok I ingezet op het combinatiescenario. Er zit inderdaad een stijgende lijn in de herverdeling van arbeid en zorg, maar het blijkt dat de herverdeling van betaalde arbeid sneller verloopt dan die van onbetaalde arbeid. Uit de verschillende beleidsdocumenten wordt echter niet duidelijk wat volgens de overheid de oorzaken hiervan zijn. De streefcijfers voor de zorgparticipatie van mannen voor 2010 liggen echter beduidend lager dan die voor arbeidsdeelname van vrouwen. Hiermee accepteert de overheid indirect dat mannen minder tijd aan zorg (zullen) besteden dan vrouwen. Zoals E-Quality opmerkt in haar commentaar op de WAZ: "zorg wordt impliciet als een last beschouwd, die mensen ervan weerhoudt aan betaalde arbeid deel te nemen. Het kabinet trekt nauwelijks geld uit om te kunnen zorgen" (E-

Quality 1999: 1). Ook heeft de overheid geen concrete stimuleringsmaatregelen geformuleerd om meer mannen (meer) aan het zorgen te krijgen. Wel is het ministerie van SZW afgelopen jaar begonnen met een project over mannen en zorg. Dit staat echter nog in de kinderschoenen en het is te vroeg om daarover een oordeel te vellen.

Internationaal gezien bevindt Nederland zich nog steeds in de achterhoede wat betreft de arbeidsparticipatie van vrouwen, hun inkomenspositie en de combinatie arbeid en zorg, vooral waar het gaat om niet-schoolgaande kinderen. Verder blijkt uit vergelijkend onderzoek dat bestaande verlofregelingen in Nederland niet bijzonder gunstig afsteken bij de ons omringende landen (E-Quality 1999: 2). De WAZ, het belangrijkste initiatief van kabinet Kok I, brengt hierin geen grote veranderingen aangezien het voornamelijk gaat om een bundeling van bestaande wetgeving.

Het voordeel van de WAZ is dat er een zekere ordening en overzichtelijkheid is gebracht in de lappendeken van (zorg-)maatregelen. Rechten en plichten zijn transparanter geworden. Als zodanig is de WAZ echter weinig innovatief. De kritiek van E-Quality is dan ook terecht. Slechts een beperkte groep mensen zal gebruik kunnen maken van onbetaalde verlofregelingen of van regelingen die een minimale inkomensvoorziening hebben (E-Quality 1999:1). Dit gebeurt nu al met de ouderschapsverlofregeling: degenen die hiervan gebruik maken vallen in de hogere inkomensgroepen. Gelukkig is de onrechtvaardigheid die bestond rond de regeling voor zwangerschapsverlof en -compensatie van zelfstandigen, waarbij een vergoeding werd gegeven op basis van de ondernemingswinst, inmiddels gerepareerd.

Ondanks de inspanningen van de overheid om meer plaatsen te financieren, blijft professionele kinderopvang een schaars goed in Nederland. Er bestaan nog steeds wachtlijsten en ouders geven aan behoefte te hebben aan meer opvang (Portegijs et al. 2002: 105-111). Tegen deze achtergrond moet de beslissing van het kabinet Balkenende I om de invoering van de Wet basisvoorziening kinderopvang een jaar uit te stellen geëvalueerd worden. Door het uitstel wordt een concrete maatregel ter verbetering van de zorgfaciliteiten ondermijnd. Dit heeft repercussies voor een van de belangrijkste doelstellingen van het emancipatiebeleid, de herverdeling van arbeid en zorg. Zoals eerder aangegeven dragen de logistieke problemen rond en het gebrek aan kinderopvang bij aan de keuze van vele vrouwen om in deeltijd te gaan werken. Door het uitstel van de WBK zal deze situatie niet verbeteren. De vraag is of de streefcijfers voor vrouwen van 65% arbeidsparticipatie en 60% economische zelfstandigheid in 2010 wel gehaald zullen worden als er geen goede randvoorwaarden zijn. De vraag is tevens of het streefcijfer voor mannen van 40% zorgparticipatie op deze manier wel gehaald zal worden. Kortom, de overheid geeft hiermee niet alleen het verkeerde signaal af door zorg als lage prioriteit te zien, maar een van de fundamentele problemen van het Nederlandse emancipatiebeleid wordt blootgelegd: men is teveel gericht op stimuleringsmaatregelen en vrijwillige deelname dan wel bijdragen. Als deze uitblijven dan heeft men geen instrumenten meer om een bepaald beleid te implementeren.

Het recht op gelijke beloning is vastgelegd in het VN Vrouwenverdrag. De Nederlandse overheid heeft mede hierdoor de wetgeving op bepaalde punten aangepast. Verder wordt aan werknemers een klachtenprocedure geboden via de Commissie Gelijke Behandeling of de rechter. Volgens het VN Vrouwenverdrag gaat het echter niet alleen om formele gelijkheid maar ook om materiële gelijkheid. Op dit laatste punt valt de Nederlandse overheid te bekritisieren omdat het een te afwachtende houding aanneemt. De inspanningen die gedaan zijn om de materiële gelijkheid te bevorderen liggen vooral op het vlak van onderzoek, het ontwikkelen van instrumenten om tot een seksneutrale functiewaardering te komen en de bewustwording rond dit thema bij werkgevers te stimuleren. Volgens de verplichtingen, die het VN Vrouwenverdrag de staat oplegt, is dit zeker niet voldoende. Het Verdrag vereist naast een inspanningsverplichting ook concrete resultaten. In het geval van het terugdringen van beloningsverschillen is het maar de vraag of men kan spreken van concrete resultaten. Alhoewel het beloningsverschil tussen mannen en vrouwen kleiner wordt, verloopt dit bijzonder traag en niet gelijkmatig voor alle groepen. Er zijn vooralsnog geen concrete beleidsmaatregelen geformuleerd om dit te ondervangen.

Het overheidsbeleid wat betreft gelijke beloning wordt onderbouwd door statistieken van de Arbeidsinspectie. De Arbeidsinspectie hanteert voor haar overzichten van beloningsverschillen zowel gecorrigeerde als ongecorrigeerde cijfers. Het probleem hierbij is dat de achtergrondkenmerken die voor de correctie worden gebruikt (indirecte) discriminatie kunnen reflecteren. Bijvoorbeeld, het achtergrondkenmerk functiesoort kan gedeeltelijk beïnvloed zijn door stereotype beeldvorming rond vrouwen- en mannenwerk. Dit wordt ook expliciet door het kabinet onderkend in zijn als het in de *Tweede voortgangsbrief gelijke beloning* schrijft dat “met betrekking tot het wel verklaarde deel (van het ongecorrigeerde beloningsverschil) is opgemerkt dat ook daarin enige seksdiscriminatie “verstopt” kan zitten” (AV/IR/2002/49479: 5). Dit probleem wordt ook door Plantenga en Sjoerdsma (2002) geconstateerd.

Toch blijft de overheid de gecorrigeerde statistieken gebruiken. Verder is het merkwaardig dat de Arbeidsinspectie etniciteit als een relevante achtergrondkenmerk classificeert waarvoor gecorrigeerd moet worden (Erdem et al 2002: 22). Na correctie lijkt het weinig zinvol om de beloningsverschillen tussen autochtone mannen en vrouwen enerzijds en allochtone mannen en vrouwen anderzijds te bekijken.

Zowel de EER van beleidsvarianten op basis van het nieuwe belastingstelsel als het project Dagindeling zijn vanuit emancipatie-oogpunt innovatieve beleidsinitiatieven die kunnen bijdragen aan de verbetering van de positie van vrouwen. De juiste fiscale maatregelen kunnen de arbeidsparticipatie van vrouwen stimuleren in plaats van tegengaan. Beleid gericht op een betere tijds- en ruimte-indeling kan een substantiële bijdrage leveren aan de verwezenlijking van het combinatiescenario. Het is echter te hopen dat de ideeën en pilot-projecten daadwerkelijk worden omgezet in concreet beleid.

Vanaf het kabinet Kok I is ingezet op het combinatiescenario. De vraag is of de voorgestelde beleidsmaatregelen en initiatieven wel voldoende faciliterend werken

om het combinatiescenario met de daarbij behorende streefcijfers voor arbeids- en zorgparticipatie volledig te verwezenlijken. Als we het Nederlandse emancipatiebeleid voor arbeid en zorg in zijn totaliteit bekijken valt op dat het zwaartepunt nog steeds ligt bij betaalde arbeid. Aan zorg wordt een minder hoge prioriteit gegeven. Verder ligt de nadruk bij de zorg voor kinderen en wordt weinig aandacht besteed aan de combinatie arbeid en zorg voor ouders of partners en andere naasten. Tot nu toe berust een substantieel aantal beleidsmaatregelen op het gebied van kinderopvang, gelijke beloning en dagindeling op een vrijwillige bijdrage van werkgevers of komen in de vorm van stimuleringsmaatregelen. Indien de vrijwillige bijdragen achterblijven bij de verwachtingen of de stimuleringsmaatregelen niet het gewenste effect ressembleren betekent dit dat concrete emancipatiedoelstellingen niet worden gehaald.

Conclusies en aanbevelingen

De titel *Emancipatie op een zijspoor?*, die aan deze rapportage is gegeven, doet vermoeden dat nog het een en ander moet gebeuren om de emancipatie van vrouwen in Nederland te realiseren. Het doel van deze rapportage was om de hoofdaspecten van het emancipatiebeleid voor de periode 1998-2002 te inventariseren en te toetsen aan de hand van de drie CEDAW doelstellingen:

- Het realiseren van volledige gelijkheid voor de wet en in het openbaar bestuur;
- De positieverbetering van vrouwen;
- De bestrijding van dominante gender ideologie.

De hoofdconclusie die getrokken kan worden dat er nog veel ruimte voor verbetering is op het gebied van emancipatie(beleid). Er kan zelfs gesproken worden van een zekere vertraging en zelfs in sommige gevallen stagnatie op dit gebied. Het valt buiten de opdracht van deze rapportage om de oorzaken hiervan te zoeken, maar factoren die wellicht een rol spelen zijn: de invoering van gender mainstreaming-beleid zonder dat de noodzakelijke voorwaarden daarvoor aanwezig zijn; een zekere "emancipatiemoehheid"; verschuiving in beleidsprioriteiten; en de mogelijkheid dat emancipatie een punt heeft bereikt waarbij het een aantal zeer hardnekkige obstakels en maatschappelijke weerstand tegenkomt.

Deze hoofdconclusie houdt natuurlijk niet in dat er geen goede initiatieven vanuit de overheid zijn ontplooid of dat op een aantal belangrijke punten vooruitgang is geboekt. Het betekent echter wel dat er werk aan de winkel is en dat er misschien ook op systematische wijze moet worden nagedacht over hoe beleid op innovatieve wijze ten uitvoer kan worden gebracht. Zonder verder in te gaan op de afzonderlijke conclusies van de hoofdstukken van deze rapportage zullen hieronder de algemene conclusies getrokken worden.

Wat betreft het realiseren van de drie CEDAW doelstellingen gaat het met de volledige gelijkheid voor de wet inmiddels de goede kant op. Waar nog ongelijkheden bestaan kunnen die onder de aandacht worden gebracht via de Commissie Gelijke Behandeling, de rechter of het Europees Hof van Justitie. Een minpunt is wel dat de Commissie Gelijke Behandeling slechts adviezen uit kan brengen.

Met het realiseren van volledige gelijkheid in het openbaar bestuur is het niet zo goed gesteld. De overheid heeft voor bepaalde functies wel streefcijfers geformuleerd, maar het is onduidelijk welke maatregelen getroffen zijn om die te bereiken. Daarnaast is het aan de departementen overgelaten om voor de ambtelijke top streefcijfers vast te stellen. Hierdoor is de situatie ontstaan dat bij een aantal departementen het verhogen van het aandeel vrouwen in de ambtelijke top helemaal niet zien als emancipatietaakstelling en bij andere geen kwantitatieve streefcijfers zijn geformuleerd.

Ook wat betreft de positieverbetering van vrouwen is er nog veel ruimte voor verbetering. Zo bestaat er in Nederland een duidelijk glazen plafond en draagt de

bestaande arbeidsmarktsegregatie ook niet bij aan de positieverbetering van vrouwen. Cijfers in de *Emancipatiemonitor 2002* geven aan dat vrouwen in hogere functies vaak meer met (seks-)discriminatie te maken hebben dan hun collega's in lagere functies. Dit betekent dat het glazen plafond in Nederland nog steeds bijzonder dik is.

Op het gebied van bestrijding van dominante gender-ideologie is niet veel vooruitgang geboekt. Initiatieven om bijvoorbeeld meer meisjes een exact vakkenpakket op school te laten kiezen hebben weinig effect geressorteed. Ook wat de relatie van arbeid en zorg betreft geeft de overheid niet het goede voorbeeld: zorgtaken worden nog steeds als een last en een afgeleide van betaalde arbeid gezien in plaats van een maatschappelijke waardering. Dit blijkt onder meer uit het beleid om alleenstaande ouders in de bijstand weer aan het werk te krijgen en uit het achterwege blijven van aan zorg gekoppelde heffingskortingen in het belastingstelsel. Toch zijn er ook een aantal interessante initiatieven ontwikkeld om stereotype gender beeldvorming te doorbreken. Zo heeft het ministerie van Defensie als een van zijn taakstellingen het veranderen van de dominante mannencultuur en is het ministerie van SZW met een project over mannen en zorg begonnen.

Zoals uit de rapportage is gebleken is in vele gevallen het beleid van gender mainstreaming te snel ingevoerd waarbij vooral het probleem is dat niet aan de randvoorwaarden is voldaan. Zo is bij een aantal departementen onduidelijk wat het commitment van de ambtelijke en politieke top is. Daarnaast valt het niveau en de verspreiding van gender-deskundigheid binnen de organisatie vaak bijzonder tegen. Het gebruik van externe gender-deskundigen gebeurt op een ad-hoc basis. En er is ook geen sprake van een geoordeeld budget waarbij gleden besteed aan emancipatie duidelijk wordt gemaakt. Kortom, dit geeft te denken dat er niet zo zeer sprake is van een verankering van emancipatie in het reguliere beleid, maar eerder van het op een zijspoor rangeren van emancipatie.

Gender mainstreaming heeft ook een zekere decentralisatie in het beleid met zich meegebracht. Dit is tot uitdrukking gekomen in het formuleren van departementale emancipatietaakstellingen. Helaas heeft deze decentralisatie ook als gevolg dat er sprake is van een versnippering en gebrek aan samenhang. Zo is het vaak onduidelijk hoe de departementale taakstellingen zich verhouden tot de *Meerjarennota Emancipatie* of het *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie*.

Het is voorts niet geheel duidelijk wat er met het eerste spoor (A) van het tweesporig emancipatiebeleid is geworden. Veel aandacht is uitgegaan naar gender mainstreaming, maar het plaatsen van innovatieve emancipatiethema's op de politieke agenda is grotendeels achterwege gebleven. Het enige wat eventueel in aanmerking zou kunnen komen is het project Dagindeling. Het gaat hier echter tot nu toe om pilot-projecten en niet zozeer om concrete beleidsvoorstellen.

Door de bank genomen kunnen we constateren dat de overheid regelmatig interessante emancipatiebeleidsvoornemens formuleert maar dat de vertaling naar concrete maatregelen achterblijft. En als er wel concreet beleid wordt geformuleerd volgt dit vaak het geliefde "poldermodel": in de vorm van stimuleringsmaatregelen en dialoog met verschillende sectoren die op basis van vrijwilligheid meedoen. Op

zich bestaan hiertegen natuurlijk geen bezwaren en, indien het bijvoorbeeld gaat om een cultuuromslag te bewerkstelligen, is het waarschijnlijk een goede manier om het emancipatievraagstuk aan de orde te stellen. Het probleem is echter dat vanuit de overheid niet systematisch wordt gewerkt aan het formuleren van alternatieven als gesprekspartners of andere partijen niet meewerken of als er geen concrete resultaten worden geboekt. Een voorbeeld hiervan is onder meer de voorlichtingscampagne om meisjes exact te laten kiezen. Voor zover bekend is er nooit een evaluatie geweest van de campagne en waarom deze niet het gewenste effect heeft gehad. Tevens is er bijvoorbeeld geen vergelijkend onderzoek gedaan naar de redenen waarom meisjes in omringende landen vaker exact kiezen dan meisjes in Nederland. Andere voorbeelden van het achterwege blijven van alternatieven of nieuwe concrete maatregelen zijn gelijke beloning en seksuele intimidatie. Zo wordt alleen gebruik gemaakt van stimuleringsmaatregelen om gelijke beloning te bevorderen. Hetzelfde geldt voor seksuele intimidatie in het bedrijfsleven. Tot nu toe is er voor het bedrijfsleven geen wettelijke verplichting om een goede klachtenregeling te hebben. Wel hebben uitspraken van de rechter werkgevers hiertoe gedwongen. Daarnaast blijven goede beleidsvoornemens vaak steken op het (pilot-) project niveau en worden ze niet integraal in het beleid opgenomen.

Kortom, we kunnen constateren dat het Nederlands emancipatiebeleid op papier over het algemeen goed doordacht is. Het grootste knelpunt zit echter in de uitvoering van het beleid. Er is onder meer sprake van versnippering en weinig samenhang, gebrek aan concrete maatregelen en het teveel gebruik maken van stimuleringsmaatregelen zonder alternatieven te hebben als deze niet het gewenste effect ressembleren. Ook wordt vaak het verwijt geuit dat de overheid een te afwachtende houding aanneemt.

Vanuit het VN Vrouwenverdrag kan verder geconstateerd worden dat de Nederlandse overheid op een aantal punten in gebreke blijft. Het gaat allereerst om het naast zich neer leggen van de conclusie van het Verdragscomité t.a.v. de SGP-kwestie. Verder blijft de overheid in gebreke door het niet formuleren van regelgeving op het gebied van seksuele intimidatie voor het bedrijfsleven en een specifieke regeling voor onderwijsinstellingen. Op de terreinen van gezondheid(zorg), gelijke beloning en kinderopvang mag men op grond van het VN Vrouwenverdrag ook beter beleid van de overheid verwachten. De vraag die serieus aan de orde gesteld moet worden is of dit kan via een beleid van gender mainstreaming.

Aanbevelingen

De hieronder geformuleerde aanbevelingen zijn gebaseerd op de bevindingen van de afzonderlijke hoofdstukken en de eindconclusies.

1. Bij de voorbereiding van volgende nationale rapportages is het gewenst dat DCE de andere ministeries duidelijk inlicht en voorbereidt. Daarnaast is logistieke ondersteuning van DCE, met name bij het benaderen van de ministeries, van groot belang voor een goede informatievoorziening. Dergelijke ondersteuning moet in de toekomst dan ook structureel worden verleend.

2. De Tweede Kamer moet duidelijke kaders scheppen aangaande de verplichting van ministeries om medewerking te verlenen aan de nationale rapportage. Verder moeten sancties worden opgelegd aan ministeries die weigeren medewerking te verlenen.
3. Gender mainstreaming kan alleen slagen als het aan bepaalde voorwaarden voldoet. Het gendermainstreaming-beleid moet derhalve geëvalueerd worden op basis van de door TECENA ontwikkelde ijkpunten. Daarbij moet vooral gelet worden op commitment bij de ambtelijke top, en de aanwezigheid van genderdeskundigheid binnen departementen en daarbuiten.
4. In tegenstelling tot de milieu-effectrapportage is de emancipatie-effectrapportage niet verplicht. Vooral in het kader van een gendermainstreaming-beleid moet een (vereenvoudigde) EER verplicht worden gesteld. Op deze manier is immers gewaarborgd dat gender aspecten bij beleidsbeslissingen worden meegenomen.
5. Voor een effectief gendermainstreaming-beleid is een goede “national machinery” of emancipatie-ondersteuningsstructuur nodig. Om deze te waarborgen alsmede de samenhang en samenwerking van overheidsbeleid en activiteiten van maatschappelijke organisaties is het noodzakelijk een aantal organisaties programmatisch, in plaats van projectmatig, te subsidiëren.
6. Wat betreft seksuele intimidatie is het noodzakelijk dat regelgeving voor de particuliere sector wordt opgesteld die zowel het hebben van een goede klachtenregeling als het bieden van voldoende bescherming aan slachtoffers verplicht stelt.
7. In overeenstemming met de verplichtingen in het kader van het VN Vrouwenverdrag moet er voor onderwijsinstellingen een aparte regeling voor seksuele intimidatie opgesteld worden. Hierbij moet ook een onafhankelijke vertrouwenspersoon verplicht gesteld worden.
8. Uit internationale literatuur blijkt dat voor een integrale aanpak van huiselijk geweld tegen vrouwen een multidisciplinaire aanpak het meest effectief is. Een dergelijke aanpak staat in Nederland nog in de kinderschoenen. Het is dan ook wenselijk dat een multidisciplinaire aanpak op korte termijn wordt ingevoerd.
9. Mede met het oog op de door het Verdragscomité getoonde bezorgdheid t.a.v. het Nederlandse prostitutiebeleid is het belangrijk dat de effecten van het opheffen van het bordeelverbod op andere prostitutievormen en mensenhandel systematisch en voortdurend gevolgd worden.
10. Wat betreft de uitvoering van het prostitutiebeleid na de opheffing van het bordeelverbod is het noodzakelijk dat samenwerkende (controleerende) instanties duidelijkheid verschaffen over zulke zaken als arbeidsvoorwaarden en status als zelfstandige.

11. In overeenstemming met de suggesties van het Verdragscomité is het wenselijk dat de overheid bijscholingscursussen aanbiedt voor prostituees die uit het vak willen stappen.
12. Er bestaat nu een tegenstrijdigheid in de Nederlandse wetgeving, waarbij aan de ene kant prostitutie als een reguliere vorm van arbeid wordt aangemerkt en aan de andere kant het de enige beroeps categorie is waarvoor door personen van buiten de EU geen werkvergunning kan worden aangevraagd in het kader van de Wet Arbeid Vreemdelingen. Deze situatie verzwakt de positie van prostituees afkomstig uit niet-EU landen doordat ze gedwongen worden het verborgen circuit in te gaan. Deze tegenstrijdigheid in de wetgeving moet worden opgeheven, mits kan worden vastgesteld dat het niet om gedwongen prostitutie gaat.
13. De overheid moet haar functie als modelwerkgever serieus nemen en gericht beleid voeren om het aandeel vrouwen in hogere functies te vergroten.
14. De overheid moet gericht stimuleringsbeleid voeren om het aandeel vrouwen in het openbaar leven te vergroten. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan belastingvoordelen voor die bedrijven die succesvol zijn in het doorbreken van het glazen plafond.
15. De overheid moet een gericht beleid voeren om meisjes te stimuleren een exact vakkenpakket te kiezen op school. Wellicht is het raadzaam om een vergelijkend onderzoek te doen naar de redenen waarom meisjes in omringende landen meer bereid zijn exact te kiezen dan meisjes in Nederland.
16. De overheid moet serieuze stappen nemen om de Wet inzake de evenredige vertegenwoordiging in leidinggevende functies in het onderwijs daadwerkelijk te implementeren.
17. Het ministerie van OC&W heeft zelf aangegeven het instrument van de EER in te zetten op majeure beleidsvoornemens. Het is wenselijk dat het ministerie zich aan die belofte houdt. Twee beleidsveranderingen die met terugwerkende kracht daarvoor in aanmerking komen zijn het studiehuis en de universitaire bestuurshervormingen.
18. De intentie van het ministerie van VWS om te stimuleren dat meer vrouwen leidinggevende posities in de gezondheidszorg betrekken en dat deeltijdwerken voor medisch specialisten mogelijk wordt valt toe te juichen. Toch is het noodzakelijk dat wordt nagegaan wat de concrete resultaten zijn van deze

maatregelen en de eventuele negatieve bij-effecten, zoals gender segregatie onder medisch specialisten.

19. Het stopzetten van de subsidie aan de Rutgers Stichting die heeft geleid tot haar opheffing moet geëvalueerd worden op de effecten voor jonge allochtone vrouwen en voor de informatievoorziening op het gebied van seksualiteit en reproductieve gezondheid naar jongeren toe.
20. De maatregelen om kostenstijgingen in de gezondheidszorg te beperken moeten op hun gender-effecten geëvalueerd en, indien nodig, bijgesteld worden.
21. Regelgeving, zoals de WAZ en het nieuwe belastingstelsel, dient geëvalueerd te worden op de effecten voor een herverdeling van arbeid en zorg en economische zelfstandigheid. Waar nodig dient bijstelling plaats te vinden om het combinatiescenario daadwerkelijk te verwezenlijken.
22. Het besluit om de invoering van de WBK een jaar uit te stellen dient geëvalueerd te worden op de effecten voor een herverdeling van arbeid en zorg en economische zelfstandigheid. De financiële afhankelijkheid van een vrijwillige bijdrage van het bedrijfsleven dient in heroverweging te worden genomen.
23. De overheid dient gerichte (stimulerings)maatregelen te formuleren om beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen terug te dringen. Deze maatregelen moeten op hun concrete resultaten worden geëvalueerd en waar nodig bijgesteld.
24. De gecorrigeerde statistieken die gebruikt worden om het beloningsverschil tussen mannen en vrouwen alsmede allochtonen en autochtonen aan te geven moeten op eventuele "verstopte" discriminatie geëvalueerd en eventueel aangepast worden.
25. Om de arbeidsparticipatie van vrouwen te verhogen en tegelijkertijd zorgtaken een hogere waardering te geven moet de introductie van een aan zorg gekoppelde heffing in het nieuwe belastingstelsel serieus overwogen worden.

Geraadpleegde literatuur

- Altink, S., Verbeek, H. (red.), et al. (s.a.). De lange mars en de vele struikelblokken. Amsterdam: De Rode Draad.
- Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid. (2001). Halfslachtige wetenschap. Gedownload op 17 december 2002 van <http://www.awt.nl/nl/a43.html>
- Adviesraad Internationale Vraagstukken. (2001). Geweld tegen vrouwen: Enkele rechtsonwikkelingen [advies van de Adviesraad Internationale Vraagstukken over de meerjarennota emancipatiebeleid] [Elektronische versie]. Den Haag: Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV).
- ATOS beleidsadvies en -onderzoek BV. (1998). Werken op maat: Balanceren tussen arbeid en zorg: Een leidraad. Den Haag: Commissie Dagindeling, ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW).
- Beets, G., Dourleijn, E., Liefbroer, A., & Henkens, K. (2000). De timing van het eerste kind in Nederland en Europa. Den Haag: SZW.
- Benschop, Y. & Droes, F. (red.). (2002). Op de voet gevolgd: Gender en emancipatiebeleid. Amsterdam: SWP Uitgeverij BV.
- Benschop, Y. & Nederland, T., et al. (1998). Discussiedossier emancipatiebeleid: Goede bedoelingen en weerbarstige praktijken. Tijdschrift voor Genderstudies, 4, pp. 39-40.
- Benschop, Y. & Verloo, M. (2000). Geen roos zonder doornen: Reflecties op gender mainstreaming. Tijdschrift voor Genderstudies, 4, pp. 23-32.
- Besseling, J. & Olde, C. de. (2002). Emancipatie-effectrapportage commissie Donner [Elektronische versie]. S.l.: TNO arbeid & Van DoorneHuiskes en Partners.
- Blois, M. de. (2002). De Mannenpartij en het Vrouwenverdrag. Nemesis, 6, 173-179.
- Boerefijn, I. (2000, juli). Versterking van het Vrouwenverdrag. HOM nieuwsbrief, pp. 7-8.
- Boerefijn, I. en de Boer, M. (2001, 18 oktober). Vrouwenverdrag verplicht tot aanpakken SGP [Elektronische versie]. De Volkskrant.
- Boerefijn, I. (2002). Vrouwenrechten en mensenrechten. Nemesis, 5, 4-13.
- Boerefijn, I. & Flinterman, C. (1997). Aanhangige zaken: Het facultatief protocol bij het VN-vrouwenverdrag. Nemesis, 4, 146-152.

- Boerefijn, I. & Flinterman, C. (2001, 7 april). Emancipatie eist wat meer haast van Verstand [Elektronische versie]. Trouw, p. 25.
- Boerefijn, I., Holtmaat, R., Martis, J. & Roerink, A. (2001). Het verslag van de NGO-delegatie [verslag van de bespreking van de 2e en 3e Nederlandse rapportage over het VN-vrouwenverdrag met het CEDAW-comité tijdens de constructieve dialoog op 6 juli 2001 in New York]. Gedownload op 23 november 2002 van http://www.vrouwenverdrag.nl/_documenten/vvnl/maillinglists/berichten/arch/index.htm#Jul 20 2001 16:24:41 EDT
- Boerefijn, I., Liet-Senders, M.M. van der & Loenen, T. (red.). (2000). Het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen: Een verdiepend onderzoek naar het Nederlandse beleid in het licht van de verplichtingen die voortvloeien uit het Vrouwenverdrag. Den Haag: Elsevier bedrijfsinformatie BV.
- Bosch, M. en Potting, M. (2001). Vrouwen moeten door dat plafond heen. Evaluatie van het Aspasia-programma, eerste ronde: ervaringen, resultaten, effecten. In opdracht van het Landelijk Overleg Emancipatiekwaliteit in het Wetenschappelijk Onderwijs (LOEKWO). Universiteit van Maastricht: Centrum voor Gender en Diversiteit.
- Bouta, T. & Frerks, G. (red.). (2002). Women's roles in conflict prevention, conflict resolution and post-conflict reconstruction: Literature review and institutional analysis. Den Haag: Netherlands Institute of International Relations Clingendael.
- Breedveld, K., Cloin, M. & Broek, A. van den. (2002). Ruimte voor tijd: Op weg naar een monitor tijdsordering. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- Brink, M. van der. (2000). De stilte in Europa: Genderaspecten van uitbreiding. Nemesis, 4, 107-109.
- Burri, S. & Konijn, Y. (2002). Kroniek Arbeidsrecht: Van emancipatie naar familie zaken. Nemesis, 6, 187-200.
- Bussemaker, J. (2002, 28 november). PvdA wil doorstart vrouwenvakscholen. Gedownload op 17 december 2002 van <http://www.jetbussemaker.pvda.nl/renderer.do/returnPage/19086/itemId/3363/menuId/19086/pageId/19102/sf/19086/instanceId/19250/>
- Bussemaker, J. (2002, 30 mei). Vragen over subsidies in het kader van het VN-vrouwenverdrag [vragen van het lid Bussemaker (PvdA) aan staatssecretaris Verstand]. Gedownload op 17 december 2002 van <http://www.jetbussemaker.pvda.nl/renderer.do/returnPage/19315/itemId/2116/menuId/19315/pageId/19102/sf/19102/instanceId/19321/>
- Cense, M. (1998). Seksuele intimidatie in de sport. Utrecht: TransAct.
- Clara Wichmann Instituut. (2001, 8 november). Beleidsbrief emancipatiebeleid 2002: Implementatie VN-vrouwenverdrag [brief CWI aan de Vaste TK-commissie

- van SZW]. (CLWI/52/2001) Gedownload op 9 december 2002 van http://www.vrouwenverdrag.nl/_documenten/vvnl/nieuws/2001/0111/2001-11-08-clwi.pdf
- Clara Wichmann Instituut. (2002). Notitie aan de kabinetsformateur inzake de implementatie van het VN-vrouwenverdrag [aanbevelingen vanuit de expertmeeting d.d. 16 april 2002 in Den Haag]. Gedownload op 24 november 2002 van http://www.clara-wichmann.nl/activiteiten/commentaren/020701_kabinetsformateur.html
- Clara Wichmann Instituut. (2002, 21 november). Huidig naamrecht nog steeds in strijd met VN-vrouwenverdrag [CWI persbericht]. Gedownload op 28 november 2002 van http://www.clara-wichmann.nl/activiteiten/persberichten/021121_naamrecht.html
- Clara Wichmann Instituut, E-Quality, Forum, et al. (2000, 22 september). Reactie op de begrotingsbrief emancipatiebeleid 2001. Gedownload op 28 november 2002 van <http://e-quality.nl/e-quality/pagina.asp?pagkey=22106>
- Clara Wichmann Instituut, E-Quality, Forum, et al. (2001). Reactie meerjarenbeleid emancipatie: Het emancipatiebeleid voor de korte en middellange termijn. Gedownload op 28 november 2002 van <http://www.e-quality/e-quality/pagina.asp?pagkey=21309>
- Commissie Dagindeling. (1997). Gemeenten stemmen af op de combinatie arbeid en zorg. Den Haag: Commissie Dagindeling.
- Commissie Dagindeling. (1998). Dagindeling, tijd voor arbeid en zorg. Den Haag: Commissie Dagindeling.
- Commissie Gelijke Behandeling. (2000a). Commentaar van de Commissie Gelijke Behandeling op de meerjarennota emancipatiebeleid 'van vrouwenstrijd naar vanzelfsprekendheid' [Elektronische versie]. Utrecht: Commissie Gelijke Behandeling (CGB).
- Commissie Gelijke Behandeling. (2000b). Oordeel 2000-98: Samenvatting. Gedownload op 14 december 2002 van <http://www.cgb.nl/oordelen/Samenvatting/2000-98sam.html>
- Commissie Gelijke Behandeling. (2000c). Oordeel 2000-99: Samenvatting. Gedownload op 14 december 2002 van <http://www.cgb.nl/oordelen/Samenvatting/2000-99sam.html>
- Commissie Gelijke Behandeling. (2000d). Oordeel 2000-100: Samenvatting. Gedownload op 14 december 2002 van <http://www.cgb.nl/oordelen/Samenvatting/2000-100sam.html>
- Commissie Gelijke Behandeling. (2001, 16 januari). Ongelijke beloning tussen mannen en vrouwen in het voortgezet onderwijs [CGB persbericht].

Gedownload op 14 december 2002 van
<http://www.cgb.nl/persberichten/pb16-01-2001.html>

- Commissie Gelijke Behandeling. (2002). Gelijke behandeling: Oordelen en commentaar 2001. Deventer: Kluwer.
- Committee on the Elimination of Discrimination Against Women. (1999). General recommendations (1-24). Gedownload op 10 december 2002 van <http://www.un.org/womanwatch/daw/cedaw/recomm.htm>
- Committee on the Elimination of Discrimination Against Women. (2001a). Concluding observations: Netherlands [Elektronische versie]. New York: Committee on the Elimination of Discrimination Against Women (CEDAW). (A/56/38, paras. 185-231)
- Committee on the Elimination of Discrimination Against Women. (2001b). Landencommentaar Nederland. Nemesis Aktualiteitenkatern, 6, pp. 35-38.
- Committee on the Elimination of Discrimination Against Women. (2001c). Netherlands claims progress in improving situation of women: Conceding further positive changes needed [CEDAW persbericht][Elektronische versie]. (WOM/1288)
- Council of Europe. (1998). Gender mainstreaming. Conceptual framework, methodology and presentation of good practices: Final report of activities of the group of specialists on mainstreaming [Elektronische versie]. Strasbourg: Council of Europe, section on equality between women and men. (EG-S-MS (98) 2 rev.)
- Cremers, E. (2002). Zwangerschaps- en bevallingsverlof Wa&z: Een toetsing aan het VN-vrouwenverdrag. Nemesis, 5, 119-128.
- Crijns, H., Nederland, T., Bie, P. de (red.), et al. (2002). Dossier armoede in Nederland [Elektronische versie]. Utrecht: Werkgroep Arme Kant van Nederland/EVA
- Daalder, A. (2002). Het bordeelverbod opgeheven: Prostitutie 2000-2001 [Elektronische versie]. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC), ministerie van Justitie.
- Directie Coördinatie Emancipatiebeleid. (2002, maart). Dagindeling. Den Haag: Projectbureau Dagindeling, SZW, Directie Coördinatie Emancipatiebeleid (DCE).
- Directie Coördinatie Emancipatiebeleid. (2002). Eindrapportage actieplan emancipatietaakstellingen departementen 2001-2002. Den Haag: SZW. (DCE/2002/38528)

- Directie Coördinatie Emancipatiebeleid. (2000). Third report of the Netherlands to the UN: Committee for the Elimination of all forms of Discrimination Against Women (CEDAW). Den Haag: SZW.
- Dittrich, B. (2002). Omgangsrecht. Gedownload op 23 november 2002 van <http://borisdittrich.nl/article.php?5id=152>
- Dijk, I. van, Vries, S. de & Ruygrok, W. (2002). Het wetsvoorstel: Wet Basisvoorziening Kinderopvang (WKB). Den Haag: E-Quality.
- E-Quality. (1999, mei). E-Quality Matters [Elektronisch versie], speciale editie Arbeid en Zorg.
- E-Quality. (2000). Reactie op de meerjarennota emancipatiebeleid: Een kwestie van diversiteitsdenken en handelen. Gedownload op 26 november 2002 van <http://www.e-quality.nl/e-quality/pagina.asp?pagkey=22949>
- E-Quality. (2002, oktober). E-Quality Matters [Elektronische versie], 14.
- E-Quality. (2002, november). E-Quality Matters [Elektronische versie], 15.
- E-Quality. (2002, december). E-Quality Matters [Elektronische versie], 16.
- E-Quality. (2002). 4.1.3. Zelfstandigen en Arbeidsongeschiktheid. Gedownload op 27 november 2002 van <http://www.e-quality.nl/e-quality/pagina.asp?pagkey=23239&mode=read>
- E-Quality. (2002, 16 oktober). Commentaar van E-Quality op het concept-kabinetstandpunt "vijf jaar algemene wet gelijke behandeling: Een eerste terugblik op de gelijke behandelingswetgeving in de praktijk". Gedownload op 26 november 2002 van <http://www.e-quality.nl/e-quality/pagina.asp?pagkey=21231>
- E-Quality. (2002, 16 oktober). Reactie evaluatie AWGB. Gedownload op 26 november 2002 van <http://www.e-quality.nl/e-quality/pagina.asp?pagkey=21231>
- E-Quality. (2002, 28 november). Reactie op de beleidsbrief emancipatie en familie zaken 2003. Gedownload op 16 december 2002 van <http://www.e-quality.nl/e-quality/pagina.asp?pagkey=25146>
- E-Quality. (s.a.). Mainstreaming: Een nieuwe strategie van het emancipatiebeleid. Gedownload op 27 november 2002 van <http://www.e-quality.nl/e-quality/pagina.asp?pagkey=21302>
- Erdem, Ö & Pieters, I.M.J. en Venema, P. (2002). De arbeidsmarktpositie van werknemers in 2000. Een onderzoek naar de verschillen tussen mannen en vrouwen, voltijders en deeltijders, autochtonen en allochtonen. [Elektronische versie]. Den Haag: Arbeidsinspectie, Centraal kantoor afdeling Monitoring en Beleidsinformatie.

- Federatie Nederlandse Vakbeweging. (2002, 2 december). Beleidsbrief emancipatie en familie zaken [brief FNV aan de Vaste TK-commissie van SZW]. (5/203/83) Gedownload op 16 december 2002 van http://www.emancipatie.nl/_documenten/nws/2002/0212/fnv.pdf
- Federatie Nederlandse Vakbeweging Vrouwen. (s.a.). FNV ontevreden over emancipatiebeleid Phoa [FNV persbericht]. Gedownload op 29 december 2002 van <http://vrouwen.cms.fnv.nl/printable.do/itemId/7155/pageId/16076/menuId/21451/instanceId/21453/>
- FNV Vrouwenvakbond kritisch over arbeidsmarktplannen voor vrouwen. (2000). PW (vakblad voor personeelsmanagement) [Elektronische versie], 7.
- Goderie, M. & Spierings, F. & Woerds, S. ter. (2002). Illegaliteit, onvrijwilligheid en minderjarigheid in de prostitutie een jaar na de opheffing van het bordeelverbod. Utrecht & Den Haag: Verwey-Jonker Instituut & WODC, ministerie van Justitie
- Graaf, H. van de, Mossink, M. & Gröflin, J. (1999). Van de eer geleerd: De evaluatie van emancipatie-effectrapportage (werkdocument nr. 110). Den Haag: SZW.
- Graaf, H. van de, Mossink, M., Nederland, T., Meesters, M.J. & Oudejans, A. (2001). Handleiding Emancipatie-effectrapportage. Den Haag: DCE, SZW
- Groenman, L.S., et al. (1997). Het Vrouwenverdrag in Nederland anno 1997: Verslag van de nationale rapportagecommissie internationaal verdrag tegen discriminatie van vrouwen [kopie van DCE]. Den Haag: Vuga.
- Haveman, R. (1997). Een prostitutieverbod voor de buitenlandse vrouw: Opheffing bordeelverbod en de wet arbeid vreemdelingen. Migrantenrecht, 9/10, 195-199.
- Haveman, R. & Wijers, M. (2001). Sekswerk: De moraal van seks voor geld. Nemesis, 6, 190-202.
- Heringa, A.W., Hes, J. & Lijnzaad, L. (red). (1994). Het vrouwenverdrag: Een beeld van een verdrag.... Antwerpen & Apeldoorn: MAKLU Uitgevers.
- Holtmaat, R. (1998). De kracht van een verdrag: Mogelijkheden voor doorwerking van het VN-vrouwenverdrag in het Nederlandse recht. Nederlands Juristenblad, 14, 650-657.
- Holtmaat, R. (red). (2001a). Defective acceleration: The Dutch emancipation policy: The implementation of the UN women's convention in the Netherlands in 1999 [VN schaduwrapportage]. Den Haag: E-Quality.

- Holtmaat, R. (red). (2001b). Een verdrag voor alle vrouwen: Verkenningen van de betekenis van het VN-vrouwenverdrag voor de multiculturele samenleving. Den Haag: E-Quality.
- Holtmaat, R. (red). (2001c). Emancipatie-effectenrapportage wijziging basisstelsel huwelijksvermogensrecht. Amsterdam: Clara Wichmann Instituut (CWI).
- Holtmaat, R. (2001d). Wèl het opgeheven vingertje, maar niet de hand in eigen boezem [Elektronische versie]. Nederlands Juristenblad, 37, 1800-1801.
- Holtrust, N., Hendriks, A.C. & Bauduin, D.M.J. (red). (1996). De betekenis van artikel 12 Vrouwenverdrag voor Nederland: Gezondheid als recht. Den Haag: Vuga.
- Humanistisch Overleg Mensenrechten. (2001, 2 februari). Kritisch rapport over Nederlands emancipatiebeleid naar VN-comité in New York [HOM persbericht]. Gedownload op 10 december 2002 van http://www.emancipatie.nl/_documenten/nws/2001/0102/010202-pbschaduwcedaw.pdf
- Hüner, M. (2001). Het tegengaan van..?: Over de gevolgen van het beleid ter bestrijding van mensenhandel – zowel voor als na de opheffing van het algemeen bordeelverbod art. 250bis WvSr. – voor de posities van migrantenprostituees zonder werkvergunning in Nederland. Amsterdam: Mr. A. de Graaf Stichting.
- Jagt, E.J. van der. (1996). Vrouwengezondheidszorg in de praktijk: Gynaecologie en obstetrie. Utrecht: Aletta, Centrum voor Vrouwengezondheidszorg.
- Karsten, L. (1999). Aandacht voor emancipatie en diversiteit: Introductie bij 'De ruimte van Nederland' startnota ruimtelijke ordening 1999. Den Haag: Tijdelijke Expertisecommissie Emancipatie in het Nieuwe Adviesstelsel (TECENA).
- Kingston, J. (2002). Abortion in Ireland: The Women on Waves visit in context. Nemesis, 5, 144-148.
- Klijn, A. & Beijers, G. (2002). De gekozen achternaam: Betekenis en gebruik van de wijziging van artikel 5 van het Burgerlijk Wetboek [Elektronische versie]. Den Haag: WODC, ministerie van Justitie.
- Klink, E. (2000). Pleitbezorgers en policy windows: De institutionalisering van de integratie van emancipatie-aspecten in het nieuwe adviesstelsel [Elektronische versie]. Doctoraalscriptie voor de studie Bestuurskunde, Universiteit Leiden, Leiden.
- Kohlman, C. & Notos, S. (2002). Meer over mainstreaming. Den Haag: E-Quality.
- Kool, R. (2001). De afkoopwaarde van seksueel geweld. Nemesis, 6, 186-189.

- Kruizinga, M. (2002). VN-vrouwenverdrag: Een geannoteerde bibliografie (2^e editie). Amsterdam: CWI.
- Kwaliteit in Gesprekstraining Cursussen en Adviezen (Partner in Medezeggenschap). (s.a.). Wet arbeid en zorg aangenomen. Gedownload op 10 december 2002 van <http://www.kgca.nl/content/venster/6nr3/WetArbeidenZorgaangenomen.html>
- Landelijk Steunpunt Vrouwen in de Bijstand, Federatie Nederlandse Vakbeweging Vrouwenbond, Vrouwen Alliantie & Sjakuus. (2002). Notitie rondetafelgesprek 15 november 2002.
- Lier, L. van, Naber, P., Verheij, M. Zandhuis, E., Daniëls, M. & Haverkamp, A. (2002). Handhaving prostitutiebranche door gemeentelijke diensten: Evaluatie van de preventie-, controle-, en handhavingsactiviteiten van gemeentelijke diensten [Elektronische versie]. Den Haag: Eysink Smeets & Etman (ES&E) & Nipo Consult.
- Lijnzaad, L. (2000). Mainstreamen of doormodderen?: Kroniek internationaal recht. Nemesis, 4, 126-136.
- Meijer Fiscale Adviessystemen BV. (2002). Urencriterium. Gedownload op 28 december 2002 van <http://www.mfas.nl/nwposting.cfm?cd=613>
- Ministerie van Financiën. (2000, 10 oktober). Rapport zwangere ondernemers en het urencriterium [brief van staatssecretaris Van Eijck aan TK]. (AFP 2002-00347 U)
- Ministerie van Financiën. (2002). Zwangere ondernemers en het urencriterium: Bestudering van het urencriterium in het licht van de toepassing van het urencriterium bij zwangere ondernemers [Elektronische versie]. Den Haag: Ministerie van Financiën.
- Ministerie van Justitie. (2002). Privé geweld - Publieke zaak: Een nota over de gezamenlijke aanpak van huiselijk geweld. Den Haag: Hega Offset.
- Ministerie van Justitie. (2002, 11 oktober). Kabinetsstandpunt over rapport nationaal rapporteur mensenhandel [Ministerie van Justitie persbericht]. Gedownload op 15 december 2002 van http://www.justitie.nl/Nieuws/111002Kabinetsstandpunt_over_rapport_nationaal_rapporteur_mensenhandel.asp?List=Y&ComponentID=15381&SourcePageID=666
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. (1998). Een kristal van kansen: Emancipatienota 1998-2002. Den Haag: Staatsdrukkerij/Uitgeverij (Sdu).

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. (2001). Actuele emancipatie agenda 2001-2002: Vervolg op de nota een kristal van kansen, emancipatienota 1998-2002. Den Haag: Sdu.

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (1997). Kansen op combineren: Arbeid, zorg en economische zelfstandigheid. Den Haag: SZW.

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (1997, 18 maart). Aanbiedingsbrief van het Vrouwenverdrag in Nederland anno 1997 [brief minister Melkert aan TK]. Gedownload op 17 december 2002 van <http://home.wxs.nl/~evenwild/wsts210/dce/algemeen/thema/vv97/brief.htm>

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (1998, 4 juni). Vershil in beloning tussen mannen en vrouwen iets teruggelopen [SZW persbericht]. (98/093) Gedownload op 14 december 2002 van http://www.arbeidsinspectie.nl/index.cfm?fuseaction=dsp_document&link_id=548&doctype_id=

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (1999, 15 september). Toespraak van staatssecretaris mr. A.E. Verstand-Bogaert van Sociale Zaken en Werkgelegenheid op de 'conference on gendermainstreaming: A step into the 21st century' van de Raad van Europa in Athene op 16 september 2002 [SZW persbericht]. (99/150) Gedownload op 14 december 2002 van http://www.arbeidsinspectie.nl/index.cfm?fuseaction=dsp_document&link_id=380&doctype_id=

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2000a). In beleid verankerd!?: Inventarisatie van best practices gender-mainstreaming [Elektronische versie]. Bussum: SZW. (00.404/ES/BD)

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2000b). Meerjarenbeleidsplan emancipatie: Het emancipatiebeleid voor de korte en middellange termijn [Elektronische versie]. Den Haag: SZW.

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2000c). Van vrouwenstrijd naar vanzelfsprekendheid. Meerjarennota emancipatiebeleid [Elektronische versie]. Den Haag: SZW.

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2000, 31 mei). Emancipatietaakstellingen ministeries grotendeels volgens plan uitgevoerd [SZW persbericht]. (00/105) Gedownload op 9 november 2002 van http://home.szw.nl/actueel/dsp_persberichten.cfm?link_id=217&jaar=2000

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2000, 7 september). Brief van staatssecretaris Verstand-Bogaert aan de TK. (szw0000755)

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2001). Gender mainstreaming: Een strategie voor kwaliteitsverbetering. Den Haag: SZW.

- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2001, 5 februari). Saatsecretaris Verstand verleent ruim 9,5 miljoen subsidie aan experimenten Dagindeling [SZW persbericht]. (01/024) Gedownload op 14 december 2002 van http://arbeidsinspectie/index.cfm?fuseaction=dsp_document&link_id=866&doctype_id
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2001, 7 maart). Toespraak door staatssecretaris A.E. Verstand-Bogaert bij het in ontvangst nemen van het manifest zij-aan-zij in de Raad op 8 maart 2001 in Perscentrum Nieuwspoor in Den Haag [SZW persbericht]. (01/35) Gedownload op 14 december 2002 van http://www.arbeidsinspectie.nl/index.cfm?fuseaction=dsp_document&link_id=904&doctype_id=
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2001, 11 april). Voortgangsbrief gelijke beloning [brief staatssecretaris Verstand-Bogaert aan TK]. (AV/RV/2001/14729)
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2001, 11 april) Voorgangsbrief gelijke beloning: Uitbreiding bevoegdheden Commissie Gelijke Behandeling [SZW persbericht]. (01/67) Gedownload op 14 december 2002 van http://www.arbeidsinspectie.nl/index.cfm?fuseaction=dsp_document&link_id=928&doctype_id=
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2001, 12 juni). Voortgangsrapportage actieplan emancipatietaakstellingen departementen [brief staatssecretaris Verstand-Bogaert aan TK]. (DCE 01/32433)
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2001, 4 juli). Tweede voortgangsbrief gelijke beloning [brief staatssecretaris Verstand-Bogaert aan TK]. (AV/IR/2002/49479)
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2001, 1 oktober). Brief staatssecretaris Verstand-Bogaert aan TK. (szw000825)
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2002a). Beleidsbrief emancipatie en familie zaken 2003 [Elektronische versie]. Den Haag: SZW.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2002b). Eindrapportage actieplan emancipatietaakstellingen departementen 2001-2002 [Elektronische versie]. Den Haag: SZW.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2002c). Interdepartementale overzichtsrapportage gender mainstreaming [concept] [Elektronische versie]. Den Haag: SZW.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2002d). Subsidieplafonds subsidieregeling emancipatieondersteuning (DCE/2002/8152) [Elektronische versie]. Staatscourant, 28, p. 23.

- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2002, 16 februari). Positie werknemer bij seksediscriminatie versterkt [SZW persbericht]. (02/067)
Gedownload op 14 december 2002 van
http://www.arbeidsinspectie.nl/index.cfm?fuseaction=dsp_document&link_id=878&doctype_id=
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2002, 3 juli). Nederland ratificeert facultatief protocol bij VN-Vrouwenverdrag [SZW persbericht]. (02/067)
Gedownload op 28 november 2002 van
http://home.szw.nl/actueel/dsp_persbericht.cfm?jaar=2002&link_id=6256
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2002, 4 juli). Vrouwen verdienen 7 procent minder dan mannen voor het zelfde werk [SZW persbericht]. (02/89)
Gedownload op 14 december 2002 van
http://www.arbeidsinspectie.nl/index.cfm?fuseaction=dsp_document&link_id=6278&doctype_id=
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2002, 16 september).
Kamervragen van lid Bussemaker [brief staatssecretaris Phoa aan TK].
(DCE/2002/68133)
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2002, 20 september). De Geus verleent subsidie voor doorstart vrouwenvakscholen [SZW persbericht].
(02/192) Gedownload op 29 december 2002 van
http://home.szw.nl/actueel/dsp_persbericht.cfm?jaar=2002&link_id=18089
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2002, 29 oktober). Aanbieding onderzoeken naar (on)gelijke beloning [brief staatssecretaris Verstand-Bogaert aan TK]. (AV/IR/2002/80812)
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2002, 15 november). Phoa: Bestrijding van geweld tegen vrouwen, meer aandacht voor allochtone vrouwen en meer zorgtaken voor mannen [SZW persbericht]. (02/153)
Gedownload op 14 december 2002 van
http://www.arbeidsinspectie.nl/index.cfm?fuseaction=dsp_document&link_id=16252&doctype_id=
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2002, 18 november). Beleidsbrief emancipatie 2003: Bestrijding van geweld tegen vrouwen [SZW persbericht]
(02/) Gedownload op 14 december 2002 van
http://www.arbeidsinspectie.nl/index.cfm?fuseaction=dsp_document&link_id=16273&doctype_id=
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2002, 19 november).
Beantwoording vragen algemeen overleg gelijke beloning 6 november 2002
[brief staatssecretaris Phoa aan TK]. (AV/IR/2002/80812)

- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2002, 22 november). Subsidie aan vrouwenvakscholen stopgezet [SZW persbericht]. (02/159) Gedownload op 14 december 2002 van http://www.arbeidsinspectie/index.cfm?fuseaction=dsp_document&link_id=16564&doctype_id
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2002, 29 november). Vragen en antwoorden betreffende beleidsbrief emancipatie en familie zaken 2003 (28 680) [brief van staatssecretaris Phoa aan TK]. (DCE 2002/92271)
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2002, 10 december). Doorstart vrouwenvakscholen [brief van minister De Geus aan TK]. (AAM/ASAM/02/95105)
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2003, 31 maart). Invoering Wet basisvoorziening kinderopvang uitgesteld tot 2005. [SZW persbericht] (03/). Gedownload op 1 april 2003 van http://home.szw.nl/navigatie/dossier/dsp_dpsoer.cfm?set_id=861&link_id=24098
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (s.a.). Overzicht van publicaties/onderzoeken Dagindeling. Gedownload op 14 december 2002 van <http://www.dagindeling.nl/infoplein/publicaties/publicaties.htm>
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid & ministerie van Buitenlandse Zaken. (1998, 10 december). Nederlandstalige versie tweede CEDAW-rapportage. [brief staatssecretaris Verstand-Bogaert en minister Aartsen aan TK]. Gedownload op 17 december 2002 van <http://home.wxs.nl/~evenwild/wsts210/ivdv/cedaw2/aanbcdaw2.htm>
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. (1998). Reactie op onderzoeksrapport [brief van minister Borst-Eilers aan TK]. (DSB/SCB-975145)
- Monster, M. & Cremers, E. (1998). VN-vrouwenverdrag, moederschap, ouderschap en arbeid: De uitvoering van artikel 11 VN-vrouwenverdrag in Nederland. Nemesis, 6, 166-174.
- Monster, W.C., Cremers, E. & Willems, L. (1998). Vrouwenverdrag, moederschap, ouderschap en arbeid. Den Haag: Vuga.
- Mossink, M. & Nederland, T. (1993). Beeldvorming in beleid: Een analyse van vrouwelijkheid en mannelijkheid in beleidsstukken van de rijksoverheid. Den Haag & Amsterdam: Vuga & Vrije Universiteit.
- Naber, P. & Lier, L. van. (2002). Handhaving prostitutiebrache door politie, belastingdienst, arbeidsinspectie en UWV/GAK: Evaluatie van de eerste resultaten van de opheffing van het bordeelverbod [Elektronische versie]. Den Haag: ES&E.

- Nationaal Rapporteur Mensenhandel. (2002). Mensenhandel: Eerste rapportage van de nationaal rapporteur. Nijmegen: Wolf legal productions.
- Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten. (2000). Commentary on the second and third periodic report of the Netherlands on the implementation of the convention on the elimination of all forms of discrimination against women [Elektronische versie]. S.l.: Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten (NJCM).
- Oers, J.A.M. van (red). (2002). Gezondheid op koers: Volksgezondheid toekomt verkenning 2002. Houten & Bilthoven: Bohn Stafleu van Loghum & Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM).
- Orobio de Castro, I. & Wierstra, R. (2001, september). VN-vrouwenverdrag: Een levend instrument! [Elektronische versie]. E-Quality Matters, 10, p. 5.
- Plantega, J. Bruning, G. Schippers, J. & Siegers, J. (1998). De sociaal-economische positie van vrouwen, 1990-1995. Den Haag: DCE, SZW.
- Plantega, J. & Sjoerdsma, S.W. (2002). The gender pay gap in the Netherlands: External report commissioned by and presented to the European commission [Elektronische versie]. Utrecht: Economisch Instituut.
- Portegijs, W., Boelens, A. & Keuzenkamp, S. (2002). Emancipatiemonitor 2002. Den Haag: SCP & Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).
- Pott-Buter, H.A. & Tijdens, K. (2002). Emancipatie-effectrapportage belastingen en premies: Een verkenning naar nieuwe mogelijkheden vanuit het belastingstelsel 2001 (AIAS Research Report 02/12) [Elektronische versie]. Amsterdam: Amsterdams Instituut voor ArbeidsStudies (AIAS).
- Price Waterhouse Coupers Consulting. (2002). Gelijke monniken (m/v), gelijke kappen?: Resultaten van een kwantitatief onderzoek naar gelijke beloning van mannen en vrouwen bij variabele beloning. Almere: Price Waterhouse Coupers Consulting (PWC Consulting).
- Rijkswet van 3 juli 1991, goedkeuring van het Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen (New York, 18 december 1997). Staatsblad (1991), 335.
- De Rode Draad (s.a.). Eisenpakket. Gedownload op 27 november 2002 van <http://www.rodedraad.nl/>
- De Rode Draad. (s.a.). Het afgelopen jaar. Gedownload op 27 november 2002 van <http://www.rodedraad.nl/>
- De Rode Draad. (s.a.). Hygiënerichtlijnen blues. Gedownload op 27 november 2002 van <http://www.rodedraad.nl/>

- De Rode Draad. (s.a.). Vakwerk op 28 juni 2002 naar de notaris. Gedownload op 27 november 2002 van <http://www.rodedraad.nl/>
- Schippers, J. (2002, 6 mei). Slotbeschouwingen emancipatiedebat TK-verkiezingen 2002: Ontbreken van coherente visie leidt tot 'hap-snap'-maatregelen. Gedownload op 28 december 2002 van http://www.emancipatie.nl/home/Focus/archief/TK-Verkiezingen_2002/Slotbeschouwingen/Joop_Schippers/
- Sikoska, T. & Solomon, J. (s.a.). Introducing gender in conflict and conflict prevention: Conceptual and policy implications. Gedownload op 20 december 2002 van http://www.un-instraw.org/docs/gender_and_conflict.pdf
- Socialistische Partij. (2002, 23 december). CDA trekt subsidie emancipatie.nl in [SP persbericht]. Gedownload op 28 december 2002 van http://www.emancipatie.nl/_documenten/nws/2002/0212/pbspnl.pdf
- Staten-Generaal. (2001-2002). Brief van de minister van Buitenlandse Zaken. (28 253 (R 1714), nrs. 252 en 1)
- Stuurgroep Dagindeling. (2002). Advies Stuurgroep Dagindeling: Dagindeling halverwege. Den Haag: Projectbureau Dagindeling, SZW.
- Technisch Nederlands Onderzoekscentrum. (2002, 14 november). TNO-inventarisatie: Toename abortussen en zwangerschappen onder jongeren [TNO persbericht]. Delft: Technisch Nederlands Onderzoekscentrum (TNO). (2002-46)
- Tijdelijke Expertisecommissie Emancipatie in het Nieuwe Adviesstelsel. (2000a). Een wereld te winnen: TECENA's eindrapportage over het adviesstelsel met conclusies en aanbevelingen [Elektronische versie]. Den Haag: TECENA.
- Tijdelijke Expertisecommissie Emancipatie in het Nieuwe Adviesstelsel. (2000b). Emancipatie in de hoofdstroom: TECENA's rapportage van het onderzoek naar de effectiviteit van de departementale taakstellingen emancipatie voor het proces van duurzame integratie [Elektronische versie]. Den Haag: TECENA.
- Tijdelijke Expertisecommissie Emancipatie in het Nieuwe Adviesstelsel. (2000, 4 juli). Meerjarenbeleidsnota emancipatiebeleid [brief TECENA aan staatssecretaris Verstand-Borgaert]. Gedownload op 9 december 2002 van http://www.steo.n/_documenten/forum/vvvnv/adv/tecena/advies.htm
- Tijdelijke Expertisecommissie Emancipatie in het Nieuwe Adviesstelsel. (s.a.). Audit emancipatietaakstellingen departementen: Conclusies en aanbevelingen. Gedownload op 10 december 2002 van http://www.emancipatie.nl/_documenten/emb/tecena/auditaanb.htm

- Tichelaar, J. (2001). Het lichaam als (omstreden) bron van inkomsten. Nemesis, 6, 167-168.
- Tonkens, E. (2000). Het isolement van het emancipatiebeleid [Elektronische versie]. Socialisme en Democratie, 11, 500-506.
- TransAct. (2000). Dronken mannen, depressieve vrouwen!? Feiten en cijfers over het verband tussen sekse en geestelijke gezondheid [Elektronische versie]. Utrecht: TransAct.
- TransAct. (2001a). Advies over de meerjarennota emancipatiebeleid. Gedownload op 9 december 2002 van <http://www.transact.nl/meerjaren.htm>
- TransAct. (2001b). Gedoofd, een vurig pleidooi voor aandacht voor seksespecifieke aspecten van burnout [Elektronische versie]. Utrecht: TransAct.
- Tweede Kamer. (1995-1996). Brief van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken. (21 427, nr. 156)
- Tweede Kamer. (1997-1998). Brief van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (25 893, nr. 2)
- Tweede Kamer. (1997-1998). Emancipatienota Justitie 2000+. (26 119, nr. 2)
- Tweede Kamer. (1997-1998). Nota arbeid en zorg. (26 447, nr. 2)
- Tweede Kamer. (1998-1999). Verslag van een schriftelijk overleg. (25 893, nr. 6)
- Tweede Kamer. (1998-1999). Brief van de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (25 893, nr. 7)
- Tweede Kamer. (1998-1999). Brief van de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (26 206, nr. 11)
- Tweede Kamer. (1999-2000). Motie van de leden Bussemaker en Schimmel. (26 447, nr. 17)
- Tweede Kamer. (1999-2000). Gewijzigde motie van de leden Bussemaker en Schimmel ter vervanging van die gedrukt onder nr.17. (26 447, nr. 27)
- Tweede Kamer. (2000-2001). Brief van de minister van sociale zaken en werkgelegenheid. (26 447, nr. 37)
- Tweede Kamer. (2000-2001). Advies Raad van State van het Koninkrijk en reactie van de indieners. (27 074, A)
- Tweede Kamer. (2000-2001). Memorie van toelichting zoals gewijzigd naar aanleiding van het advies van de Raad van State. (27 074, nr. 5)

- Tweede Kamer. (2000-2001). Verslag. (27 074, nr. 6)
- Tweede Kamer. (2000-2001). Verslag van een algemeen overleg. (27 411, nr. 15)
- Tweede Kamer. (2001-2002). Brief van de minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. (27 578, nr. 4)
- Tweede Kamer. (2001-2002). Brief van de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (28 009, nr. 1)
- Tweede Kamer. (2001-2002). Brief van de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (28 009, nr. 5)
- Tweede Kamer. (2001-2002). Aanhangsel van de Handelingen. (nr. 1356)
- Tweede Kamer. (2001-2002). Aanhangsel van de Handelingen. (nr. 1603)
- Tweede Kamer. (2002-2003). Brief van de minister van Justitie. (28 638, nr. 1)
- Tweede Kamer. (2002-2003). Vragen gesteld door de leden der Kamer. (nr. 2020300470)
- UNIFEM. (2001). Turning the tide: CEDAW and the gender dimensions of the HIV/AIDS pandemic. New York: UNIFEM.
- United Nations. (1979). Convention on the elimination of all forms of discrimination against women. Gedownload op 6 januari 2003 van gopher://gopher.un.org/00/ga/cedaw/convention
- United Nations. (2000). Optional protocol to the convention on the elimination of all forms of discrimination against women [Elektronische versie]. Tractatenblad van het Koninkrijk der Nederlanden, 99, pp. 1-22. (Origineel gepubliceerd in 1999).
- United Nations. (2002). Women, peace and security [Elektronische versie]. New York: United Nations (UN).
- United Nations Resources on Gender. (s.a.). Approaches to gender equality. Gedownload op 17 december 2002 van <http://www.un.org/womanwatch/resources/goodpractices/approach.html>
- United Nations Secretary-General. (2002, 28 oktober). Secretary-General's statement to Security Council on women, peace and security [UN persbericht]. (SG/SM/8461; SC/7551; WOM/1366) Gedownload op 20 december 2002 van <http://www.un.org/News/Press/docs/2002/sgsm8461.doc.htm>
- United Nations Security Council. (2000a). Resolution 1325. (S/RES/1325 (2000)) Gedownload op 20 december 2002 van http://www.un-instraw.org/docs/gender_and_conflict.pdf

- United Nations Security Council. (2000b). Report of the Secretary-General on women, peace and security. New York: UN Security Council. (S/2002/1154)
- United Nations Security Council. (2001). Resolution 1325 (2000) on the adoption of a gender perspective [UN persbericht]. Nemesis Aktualiteitenkatern, 1, p. 23.
- United Nations Security Council. (2002, 29 oktober). Speakers emphasize need for gender perspective in peacekeeping mandates, as Security Council resumes debate on women, peace and security [UN persbericht]. (SC/7752)
Gedownload op 20 December 2002 van
<http://www.un.org/News/Press/docs/2002/sc7552.doc.htm>
- Vanwesenbeeck, I., Höing, M. & Vennix, P. (2002). De sociale positie van prostituees in de gereguleerde bedrijven, een jaar na wetwijziging [Elektronische versie]. Utrecht & Den Haag: Rutgers Nisso Groep & WODC, ministerie van Justitie.
- Vaste Commissie voor Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2002, 6 november). Overige vragen gesteld door leden van de VC SZW aan staatssecretaris Phoa tijdens het AO op 6 november 2002. Gedownload op 17 december 2002 van
http://docs.szw.nl/pdf/35/2002/35_2002_3_3005.pdf
- Verloo, M. (1997). Een valse start: De EER over het wetsvoorstel afstammingsrecht. Nemesis, 5, 166-171.
- Verloo, M. (1999). Gender mainstreaming: Practice and prospects [Elektronische versie]. Strasbourg: Council of Europe. (EG (99) 13)
- Vlugt, I. van der & Oude Avenhuis, A. (2001). Sekse en cultuur in het onderwijs: Screeningslijst voor hogescholen, sector Maatschappelijk Werk en Dienstverlening (MWD) [Elektronische versie]. Utrecht: TransAct.
- Vogels, T., Buitendijk, S.E., Bruil, J., Dijkstra, N.S., & Paulussen, T.G.W.M. (2002). Jongeren, seksualiteit, preventie en hulpverlening: Een verkenning van de situatie in 2002 [Elektronische versie]. Leiden: TNO. (2002.281)
- VROM-Raad. (2000). Dagindeling geordend? (advies 023) [Elektronische versie]. Den Haag: VROM-Raad.
- Vrouwen Alliantie. (1999). Advies zorg en arbeid in evenwicht [Elektronische versie]. Utrecht: Vrouwen Alliantie.
- Vrouwen Alliantie. (2002). Reactie van de Vrouwen Alliantie op de beleidsbrief emancipatie 2003. Gedownload op 16 december 2002 van
http://www.emancipatie.nl/home/Varia/Berichten/2002/December/Nr._02/

- Wagemakers, A. & Bavel, M. van. (1998). Vrouwengezondheidszorg in de praktijk: GVO en preventie. Utrecht: Aletta, Centrum voor Vrouwengezondheidszorg.
- Walsum, S. van. (2002). Vrouwen emanciperen door het weren van mannen?: Hoe de Nederlandse overheid gezinspolitiek bedrijft. Nemesis, 6, 169-173.
- Wentholt, K. (1997). Aanhangige zaken: Over de potentie van rechtsbeginselen. Nemesis, 6, 200-203.
- Westerveld, M. (2002). Uw arbeid, onze zorg?: De wet arbeid en zorg onder de loep. Nemesis, 2, 29-38.
- Wiggers, Y. (2002, 7 november). Phoa (LPF) valt door de mand bij Kamer-debuut [Elektronische versie]. Algemeen Dagblad.
- Wolff, D.J.B. de. (2002). De wet arbeid en zorg: Weinig kopzorgen. Arbeidsrecht: Maandblad voor de praktijk, 1, pp. 16-18.
- Zoonen, L. van & Schaap, F. (2001). Gender and ITC: Literatuuronderzoek ten behoeve van Infodrome. Gedownload op 17 december 2002 van [http:// www.infodrome.nl/publicaties/domeinen/06_zoonen.html](http://www.infodrome.nl/publicaties/domeinen/06_zoonen.html)

Appendix 1

Lijst geraadpleegde deskundigen

naam	organisatie	plaats
dr Barbara van Balen	Stichting Pyloon	Zaandam
mr Marjolein van den Brink	Universiteit van Utrecht	Utrecht
mr drs Margreet de Boer	Clara-Wichmann Instituut	Amsterdam
drs Jolanda Bosch	Koninklijke Militaire Academie	Breda
drs Ans Hobbelink	Katholiek Vrouwennetwerk ZijActief	Nederland
dr ir Lia Karsten	Universiteit van Amsterdam	Amsterdam
mw Tineke van der Kraan	FNV Vrouwenbond	Amsterdam
prof. dr Janneke van Mens-Verhulst	Universiteit van Utrecht	Utrecht
drs Rolanda Oostland	SIM	Utrecht
dr Ines Orobio de Castro	E-Quality	Den Haag
prof. dr Janneke Plantenga	Universiteit van Utrecht	Utrecht
dr Mieke Verloo	Universiteit van Nijmegen	Nijmegen
Anke Verweij, BA	Schorerstichting	Amsterdam
mr drs Marjan Wijers	Clara-Wichmann Instituut	Amsterdam